

Agnieszka Szudarek*

Kobieta nowoczesna

Poglądy Aleksandry Słomińskiej na temat roli i zadań Wielkopolanek w świetle publikacji na łamach „Ruchu Chrześcijańsko-Społecznego” z lat 1907–1910

The Modern Woman:

Aleksandra Słomińska's Views Regarding the Role and Tasks of Greater Poland's Women in the Light of Her 1907–1910 Journalism („Ruch Chrześcijańsko-Społeczny” Publications)

Abstract: The article portrays Aleksandra Słomińska, Poznań-based social activist and educational worker, and her views on the tasks and role of Greater Poland's (Wielkopolska) women she discussed in „Ruch Chrześcijańsko-Społeczny” in the years 1907–1910. I seek to argue that Słomińska – a figure that has not been highlighted in the literature – was associated with the milieu of community-worker priests and her journalism proposed contents rich enough to describe her as a leader of the women's Catholic movement that was taking shape in the Poznań province prior to World War I. In the articles published by the said „Ruch” – a periodical edited and published by the Poznań-based clergy from 1902 to 1910 – she would use the figure of modern woman, in order to persuade the local women to take advantage of the opportunities provided by the Prussian educational system, including its university-level studies offer. The purpose behind such in-depth education was to make middle-class women better prepared: once mothers, they would work on Catholic and national education of the next generation of the Pol-

* Agnieszka Szudarek (ORCID: 0000-0002-6851-9808) – dr hab., prof. UŚ, Uniwersytet Szczeciński, Instytut Historyczny, kontakt: agnieszka.szudarek@usz.edu.pl.
Badania finansowane z grantu Narodowego Centrum Nauki „Niemki i Polki w polityce społecznej Poznania na przełomie XIX i XX wieku” nr 2020/37/B/HS3/00648.

ish nation; as community workers, they would mould the patriotic formation of the lowest social strata, in line with the Catholic social teaching.

Keywords: Aleksandra Słomińska, Poznań at the outset of the twentieth century, Catholic press in Poznań province, women's Catholic movement.

Wprowadzenie

Badania nad polskim ruchem kobiecym w Poznańskim przed I wojną światową wciąż nie odpowiadają na wiele podstawowych pytań dotyczących funkcjonowania poszczególnych stowarzyszeń¹. Brak również pogłębionych biografii działaczek oraz sproblematyzowanych analiz form ich aktywności. Aktualna zatem pozostaje nadal refleksja historiograficzna Witolda Molika, który w połowie lat dziewięćdziesiątych XX w. zwrócił uwagę na pomijanie w pracach naukowych kwestii związanych z działalnością katolickich stowarzyszeń kobiecych, które skupiały liczne grono Wielkopolanek² i prowadziły działalność społeczno-oświatową pod opieką duchowieństwa³. Literatura przedmiotu

- 1 A. Baszko, *Organizowanie się kobiet polskich w Poznańskim na przełomie XIX i XX wieku*, w: *Działaczki społeczne, feministki, obywatelki... Samoorganizowanie się kobiet na ziemiach polskich do 1918 roku (na tle porównawczym)*, red. A. Janiak-Jasińska, K. Sierakowska, A. Szwarc, Warszawa 2008, s. 287–305; R. Jaworski, *Polish Women and the Nationality Conflict in the Province of Posen at the Turn of the Century*, w: *Women in Polish Society*, red. R. Jaworski, B. Pietrow-Ennker, New York 1992, s. 53–70; N. Stegmann, *«Je mehr Bildung, desto polnischer»: Die Nationalisierung polnischer Frauen in der Provinz Posen (1870–1914)*, w: *Frauen und Nation*, red. U. Grau, Tübingen 1996, s. 165–177.
- 2 W. Molik, *Udział kobiet w polskim ruchu narodowym w Poznańskim na przełomie XIX i XX wieku (lata 1894–1914)*, w: *Udział kobiet w polskim ruchu narodowym na Górnym Śląsku i Śląsku Cieszyńskim w XIX i XX wieku*, red. H. Karczyńska, Opole 1996, s. 44–45; G. Wyder, *Wielkopolskie „emancypantki” w świetle aktualnych badań historyczno-socjologicznych*, „*Studia Zachodnie*”, 8 (2005) s. 184–192.
- 3 Nieco światła na tę kwestię rzuciła rozprawa doktorska Dominiki Gruziel, obroniona na Wydziale Gender Studies, w Central European University w Budapeszcie, poświęcona analizie programów aktywizacji społecznej katoliczek w trzech zabo-

zasadniczo nie odniosła się do opinii formułowanych na przełomie XIX i XX w., m.in. przez Izę Moszczeńską-Rzepecką⁴, i znajdujących swoje odbicie w jednej z rezolucji krakowskiego, trójzaborowego zjazdu kobiet z 1905 r., według których klerykalizm „sterroryzował społeczeństwo Poznańskie”, stanowiąc „największą zaporę do postępu i rozwoju kultury i narodowości”. Dokument ów zalecał „kobietom zaboru pruskiego w pierwszej mierze, by jak najenergiczniej zwalczały ten kierunek”⁵. Głos ten jednak nie uwzględniał szczególnej roli polskiego duchowieństwa katolickiego w życiu politycznym i społeczno-gospodarczym na tym obszarze oraz znaczenia praktyk religijnych, które były obecne w działalności nie tylko patronackich stowarzyszeń kobiecych, ale także i innych, utrzymujących samodzielność organizacyjną⁶.

Ze względu na złożoną sytuację polityczną w Poznańskim, miejscowe działaczki nie włączały się w walkę o prawa kobiet, skupiając aktywność głównie na obronie i utrwalaniu polskiej tożsamości narodowej oraz wiary katolickiej, uważanej za jeden z głównych jej komponentów. Tym samym dystansowały się

rach na przełomie XIX i XX wieku. D. Gruziel, *At the Crossroads of New Catholicism and the „Woman Question”: Polish Roman Catholic Laymen’s Social Activism on Behalf of Women in the Three Zones of Partitioned Poland, 1878–1918*, Diss. Budapest 2012 [nieopublikowana] <https://www.etd.ceu.edu › gphgrdo1>, dostęp: 10.03.2024; A. Chwalba, *Spór o wartości: sympatyczki ruchu emancypacyjnego wobec religii i Kościoła katolickiego*, w: *Kobieta i kultura. Kobiety wśród twórców kultury intelektualnej i artystycznej w dobie rozbiorów i w niepodległym państwie polskim*, t. 4, red. A. Żarnowska, A. Szwarc, Warszawa 1996, s. 267–284.

- 4 List Izy Moszczeńskiej do siostry Zofii z 18 lutego 1895 r., w: I. Moszczeńska, *Wspomnienia i listy*, wstęp i oprac. A. Fijałkowski, M. Rzepka, Warszawa 2022, s. 257–262; też, *Życie umysłowe w Poznańskim*, „Życie. Tygodnik Ilustrowany Literacko-Artystyczny i Naukowo-Społeczny”, 1 (1897) nr 12, s. 10; M. Sadlik, „Największym pariasem rodu ludzkiego jest kobieta chrześcijanka” (?) Kościół i religia w dyskursie emancypacyjnym, „Przegląd Humanistyczny”, 67 (2023) nr 2, s. 17–18, DOI: 10.31338/2657-599X.ph.2023-2.1.
- 5 Protokół I Zjazdu Kobiet Polskich w Krakowie, który odbył się w dn. 20, 21, 22, 23 października 1905 r. „Nowe Słowo”, 5 (1905) nr 20, s. 433.
- 6 Cz. Strzeszewski, ks. M. Banaszak, *Chrześcijańska myśl i działalność społeczna w zaborze pruskim w latach 1865–1918*, w: *Historia katolicyzmu społecznego w Polsce 1832–1939*, Warszawa 1981, s. 70–77; L. Trzeciakowski, *Model księdza-społecznika. Duchowieństwo archidiecezji gnieźnieńskiej i poznańskiej w dobie zaboru*, „Życie i Myśl”, 46 (1999) nr 3 (443), s. 29–50.

one wobec programu feministycznego i socjalistycznego, który był bliski części działaczek „zakordonowych”. W Poznaniu etykieta feministki lub socjalistki dyskwalifikowała, gdyż równała się kwestionowaniu tradycyjnego porządku płci łączącego kobiety z rodziną będącą, w warunkach nasilającej się polityki germanizacyjnej, ogniskiem katolicko-narodowej formacji kolejnego pokolenia⁷. Nie oznacza to jednak, że Wielkopolanki nie podejmowały żadnych działań na rzecz poprawy swojej sytuacji. W 1895 r. powstało np. stowarzyszenie o nazwie Czytelnia dla Kobiet stawiające sobie za cel pobudzanie przedstawicielek warstw średnich do samokształcenia, a z kolei działające od 1903 r. Stowarzyszenie Personaułu Żeńskiego w Handlu i Przemysle, skupiające kobiety pracujące, zabiegało m.in. o poprawę ich sytuacji ekonomicznej⁸. Najnowsze badania nad działalnością księży społeczników w Poznańskim wykazały, że w środowisku związanych z nimi działaczek katolickich można zaobserwować przed I wojną światową kształtowanie się katolickiego ruchu kobiecego⁹. Łączył on kwestię narodową, odrodzenie moralne społeczeństwa, oparte na zasadach wiary katolickiej, z umiarkowanymi postulatami emancypacyjnymi, i w dalszej perspektywie miał doprowadzić do wykreowania nowych, wykształconych elit kobiecych charakteryzujących się żarliwością religijną, patriotyzmem i wrażliwością społeczną¹⁰. Tym samym – podobnie jak w Królestwie Polskim i Galicji – również w Poznańskim widoczny był nurt odrodzenia religijno-społecznego obserwowany w Europie przełomu XIX i XX w., w którym szczególną rolę

7 G. Wyder, *Wyklęta anarchistka – rzecz o socjalistce Jadwidze Gulińskiej w Poznaniu w początkach XX wieku*, „Studia Zachodnie”, 14 (2012) s. 57–74.

8 *Stowarzyszenie Personaułu Żeńskiego w Handlu i Przemysle w Poznaniu 1903–1913*, Poznań 1913; J. Urbański, *Wiecowiczki. Zofia Tułodziecka i początki radykalnego zawodowego ruchu kobiecego w Wielkopolsce*, Poznań 2018.

9 A. Szudarek, *Polish Clergy's Attitude towards the German Model of Women's Social Work in Poland under Prussian Rule in the Early 20th Century as Presented in the Poznań Press*, „Historia Slavorum Occidentis”, 14 (2024) nr 3, s. 199–227, DOI: 10.15804/hso240307.

10 A. Barańska, *Nowoczesny naród, nowoczesna religijność – przypadek Polski (część 2)*, w: *Wielka zmiana. Historia wobec wyzwań ... Pamiętnik XX Powszechny Zjazdu Historyków Polskich w Lublinie 18–20 września 2019 roku*, t. 2: *Od starożytności po wiek XIX*, red. J. Pomorski, M. Mazur, Warszawa–Lublin 2021, s. 410; J. Nowak, *Cecylia Działyńska (1836–1899) – konserwatywna emancypantka*, „Pamiętnik Biblioteki Kórnickiej”, 33 (2016) s. 115–141.

odgrywały kobiety¹¹. Dopiero w ostatnich latach stał się on polem intensywniejszej eksploracji naukowej¹².

Nowe światło na tę problematykę rzuca nieanalizowane dotąd piśmiennictwo Aleksandry Słomińskiej, nauczycielki i poznańskiej działaczki społeczno-oświatowej. Jej artykuły, publikowane w latach 1907–1910 na łamach wydawanego w Poznaniu „Ruchu Chrześcijańsko-Społecznego”, wskazują na wyczerpanie się dotychczasowych wzorców określających role i zadania Wielkopolanek oraz na konieczność ich rekonceptualizacji. Za projekcję tej zmiany można uznać figurę kobiety nowoczesnej. Celem artykułu jest zatem analiza wspomnianych tekstów, zmierzająca do odpowiedzi na pytanie, jakie treści według Aleksandry Słomińskiej powinny budować unowocześniony wzorzec Wielkopolanki w zakresie edukacji, roli w rodzinie i społeczeństwie. Perspektywie tej towarzyszy założenie, że proponowane przez nią zmiany wyznaczały ramy katolickiego modelu emancypacji kobiet, osadzonego w realiach zaboru pruskiego, który od strony ideowej łączył katolicką naukę społeczną z misją patriotyczno-narodową kobiet i miał swoją kontynuację w okresie międzywojennym¹³. Problematyka ta w szerszym ujęciu wpisuje

- 11 M. Gawin, *Spór o równouprawnienie kobiet (1864–1919)*, Warszawa 2015, s. 88–129; A. Barańska, *Nowoczesny naród, nowoczesna religijność*, s. 410–411; Z. Chyra-Rolicz, *Kościół katolicki a ruch kobiecy przed 1939 r.*, w: *Społeczno-kulturalna działalność Kościoła katolickiego w Polsce XIX i XX wieku*, red. R. Renz, M. Meducka, Kielce 1994, s. 149–160; E. M. Kostrzewska, *Ziemianki Królestwa Polskiego i polityka (przełom XIX i XX wieku) konteksty, uwikłania, wybory*, „Studia z Historii Społeczno-Gospodarczej”, 15 (2015) s. 39–54; A. Bołdyrew, R. Bednarz-Grzybek, *Prasa katolicka w Królestwie Polskim w latach 1905–1914 wobec idei nowoczesnej oświaty i obywatelstwa*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 118 (2022) s. 19–44, DOI: 10.31743/abmk.13095; *Początki katolickiego ruchu kobiecego w Polsce*, red. H. Sołtanówna, Poznań 1930.
- 12 K. Czachowska, *Generałowa Jadwiga Zamoyska (1831–1923). Życie i dzieło*, Poznań 2023; J. Wesołowska, *Zakładniczki. Zgoda i opór wobec wzorców i norm Szkoły Domowej Pracy Kobiet Jadwigi Zamoyskiej (1882–1914)*, Poznań 2023; J. Nowak, *Cecylia Działyńska (1836–1899) – konserwatywna emancypantka*, „Pamiętnik Biblioteki Kórnickiej”, 33 (2016) s. 115–141; D. Gruziel, *At the Crossroads of New Catholicism; Mulieres Fortis. Studia o Jadwidze Zamoyskiej i kobietach w historii Kościoła*, red. P. Piasecki, Poznań 2023; *Jadwiga Zamoyska i jej światy. Abecedariusz*, red. E. Kraskowska, Poznań 2024.
- 13 E. Maj, *Obraz społecznych ruchów kobiet na łamach prasy dla katoliczek w Polsce międzywojennej*, „Czasopismo Naukowe Instytutu Studiów Kobiectych”, 2 (2021)

się w debaty wokół nowoczesności i kwestii kobiecej, które toczyły się w Europie w XIX i na początku XX w. jako wynik obserwacji i doświadczania dokonujących się zmian oraz towarzyszących im napięć¹⁴. Nowoczesność – idąc tropem uwag Ewy Paczoskiej – byłaby tu rozumiana za Michele Foucaultem jako postawa będąca rezultatem krytycznego namysłu nad rzeczywistością i aktywnej postawy wobec teraźniejszości, wyrażającej się w dążeniu do dostosowania się przy jednoczesnym zachowaniu jej istoty, „kształtowanie samego siebie”¹⁵.

Konfrontacja z nowoczesnością wymagała więc namysłu nad zadaniami i rolami kobiet, które winny uwzględniać dokonujące się przemiany cywilizacyjne. Figura kobiety nowoczesnej, pracującej nad sobą i poprzez swoją aktywność wprowadzającej nowy ład w życiu publicznym, była widoczna w debatach toczących się na ten temat na ziemiach polskich¹⁶. Głos Słomińskiej odnosił się do sytuacji w Poznańskim i uzupełniał dyskusję poświęconą rekonceptualizacji wzorca Matki Polki, obecną m.in. na łamach wydawanego od 1908 r. w Poznaniu „Głosu Wielkopolanek”¹⁷.

s. 46–49, DOI: 10.15290/cnisk.2021.02.11.03; J. Dufurat, *Dyskusje wokół „nowego typu kobiety-obywatelki” w Drugiej Rzeczypospolitej*, w: *Metamorfozy Społeczne*, t. 7: *Procesy socjalizacji w Drugiej Rzeczypospolitej 1914–1939*, red. A. Landau-Czajka, K. Sierakowska, Warszawa 2013, s. 105–121.

- 14 T. Kizwalter, *Modernizacja z polskiej perspektywy: wiek XIX*, w: *Drogi do nowoczesności. Idea modernizacji w polskiej myśli politycznej*, red. J. Kloczkowski, M. Szuldrzyński, Kraków 2006, s. 45–54.
- 15 M. Foucault, *Czym jest Oświecenie*, w: tenże, *Filozofia, historia, polityka. Wybór pism*, tł. D. Leszczyński, L. Rasiński, Warszawa 2000, s. 282–283, 285; E. Paczoska, *Prawdziwy koniec XIX wieku*, Warszawa 2010, s. 6; M. Kowalczyk, *Prawda jako narzędzie transgresji. Pareja a postawa nowoczesności w filozofii Michela Foucaulta*, „Hybris”, 44 (2019) s. 68–69.
- 16 R. Blobaum, „Kwestia kobieca” w Królestwie Polskim (1900–1914), w: *Działaczki społeczne, feministki, obywatelki...*, s. 44–45 i nn; D. Kałwa, *Model kobiety aktywnej na tle sporów światopoglądowych. Ruch feministyczny w dwudziestoleciu międzywojennym*, w: *Równe prawa i nierówne szanse. Kobiety w Polsce międzywojennej*, red. A. Żarnowska, A. Szwarc, Warszawa 2000, s. 141–142.
- 17 J. Morawska-Tołek, *Between Sacrifice and Duty. The Changing Image of the Polish Mother-Patriot and Evolution of Women's National Agenda in the Province of Posen at the Turn of the Twentieth Century*, „Womens's History Review”, 33 (2024) nr 4, s. 585–586, DOI: 10.1080/09612025.2023.2249695.

Osiągnięcie wskazanych celów badawczych umożliwi przeprowadzenie analizy tekstów Słomińskiej publikowanych na łamach „Ruchu Chrześcijańsko-Społecznego” z wykorzystaniem metod analizy zawartości prasy oraz analizy kontekstowej poprzedzonej grupowaniem treści według klucza kategoryzacyjnego, który znajduje odbicie w strukturze wewnętrznej artykułu¹⁸. Elementem podejścia kontekstowego będzie przybliżenie biografii Aleksandry Słomińskiej i ukazanie jej jako działaczki powiązanej z poznańskim środowiskiem księży społeczników.

Aleksandra Słomińska jako publicystka „Ruchu Chrześcijańsko-Społecznego” i działaczka społeczna

Przedstawiając postać Aleksandry Słomińskiej, należy przede wszystkim zwrócić uwagę na to, że w dotychczasowych publikacjach poświęconych ruchowi kobiecemu w Poznaniu nie jest ona łączona ze środowiskiem księży społeczników, mimo iż na te związki wskazują jej biografia oraz publikacje na łamach „Ruchu Chrześcijańsko-Społecznego”. Pismo to było wydawane w Poznaniu w latach 1902–1910¹⁹ pod redakcją ks. Kazimierza Zimmermanna. W okresie studiów z zakresu nauk ekonomicznych i społecznych w Würzburgu i München-Gladbach, zakończonych uzyskaniem stopnia doktora na Wydziale Ekonomicznym Uniwersytetu Monachijskiego, zastępował go na tym stanowisku ks. Stanisław Adamski²⁰. Czasopismo stanowiło organ prasowy Katolickiego

- 18 R. Kowalczyk, *Metodologiczne podstawy badania zawartości prasy lokalnej*, „Przegląd Politologiczny”, 17 (2012) nr 1, s. 161–180; S. Michalczyk, *Uwagi o analizie zawartości mediów*, „Rocznik Prasoznawczy”, 3 (2009) s. 97–98; D. Galasiński, *Kontekstualizm w badaniach nad komunikowaniem*, „Zeszyty Prasoznawcze”, 30 (1980) nr 2 (120), s. 41–48.
- 19 R. Bednarz-Grzybek, I. Krasieńska, *Popularyzacja czytelnictwa na łamach poznańskiego periodyku „Ruch Chrześcijańsko-Społeczny” (1902–1910)*, „Lubelski Rocznik Pedagogiczny”, 37 (2018) nr 4, s. 203–215, DOI: 10.17951/lrp.2018.37.4.203-215; I. Krasieńska, *Sytuacja żeńskiej służby domowej w świetle poznańskiego czasopisma „Ruch Chrześcijańsko-Społeczny” (1902–1910)*, „Studia Gdańskie”, 40 (2017) s. 123–135.
- 20 Ks. Kazimierz Zimmermann kierował czasopismem do 1910 r., tj. do czasu powołania go do kierowania Katedrą Socjologii Chrześcijańskiej na Wydziale Teologicznym Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie. Nominacja ta wywołała sprzeciw studentów bliskich ideowo socjalizmowi, co spowodowało zamieszki określane

Towarzystwa Robotników Polskich dla Archidiecezji Gnieźnieńskiej i Poznańskiej. Powołano je do życia z inicjatywy arcybiskupa Floriana Stablewskiego. Do 1909 r. było dwutygodnikiem, którego numer liczył przeciętnie 28 stron, a w ostatnim okresie funkcjonowania – miesięcznikiem liczącym około 56 stron. Nakład pisma wydawanego przez Drukarnię i Księgarnię św. Wojciecha w Poznaniu nie jest znany, wiadomo jednak, że docierało ono na ziemie polskie wszystkich trzech zaborów²¹. Na jego łamach, poza ks. Stanisławem Adamskim, publikowali także i inni duchowni, m.in. ks. Teodor Kubina (pod pseudonimem dr Teodor Rzymyski)²², ks. Kazimierz Niesiołowski, ks. Arkadiusz Lisiecki, ks. Wojciech Reiter, ks. Szczesny Dettloff, ks. Tadeusz Zakrzewski, a także świecy działacze społeczni, w tym lekarze Franciszek Chłapowski i Adam Karwowski, ziemianie, np. Stanisław Turno z Objezierza, jak również dziennikarze poznańscy: Józef Goździewicz i Konstanty Kościński. Nie wszystkie artykuły były jednak podpisywane, część z nich autorzy sygnowali inicjałami lub pseudonimami²³. Słomińska należała do wąskiego grona kobiet znanych z imienia i nazwiska, publikujących na łamach „Ruchu”. Poza nią pod artykułami zamieszczanymi w tym piśmie podpisywały się Kazimiera Proczkówna, bezhabitowa zakonnica, współpracowniczka Cecylii Plater-Zyberkówny, współzałoży-

mianem „Zimmermiady”. Zmarł w 1925 r., piastując funkcję rektora Uniwersytetu Jagiellońskiego. Natomiast ks. Stanisław Adamski był jednym z najbardziej aktywnych duchownych pracujących w środowisku robotniczym. Po 1918 r. zaangażował się w życie polityczne. Był posłem, a później senatorem, jednym z przywódców chrześcijańskiej demokracji, twórcą Akcji Katolickiej, współzałożycielem Uniwersytetu Poznańskiego, a od 1930 r. również biskupem ordynariuszem diecezji katowickiej; M. Chamot, *Polska myśl chrześcijańsko-społeczna w zaborze pruskim w latach 1890–1918*, Toruń 1991, s. 121–163; ks. S. Piech, *Katedra chrześcijańskiej nauki społecznej na Uniwersytecie Jagiellońskim*, „Folia Historica Cracoviensia”, 1 (1989) s. 57–82.

- 21 Dokładny opis prasoznawczy periodyku: H. Szareyko, *Dwutygodnik „Ruch Chrześcijańsko-Społeczny” (Poznań 1902–1910)*, cz. 1, „Rocznik Naukowo-Dydaktyczny WSP w Krakowie”, 194 (1998) s. 127–130.
- 22 Ks. Teodor Kubina (1880–1951) – późniejszy biskup częstochowski; M. Trąba, *Wczesna myśl społeczna i narodowa księdza Teodora Kubiny (do 1909 roku)*, „Polonia Sacra”, 10 (2002) s. 33–58.
- 23 H. Szareyko, *Dwutygodnik „Ruch Chrześcijańsko-Społeczny”*, s. 130–138.

cielka Katolickiego Związku Kobiet Polskich²⁴, oraz Julia Kisielewska (J. Oksza), związana ze Zjednoczonym Kołem Ziemianek w Królestwie Polskim²⁵.

Czasopismo uznawane jest za pierwszy polski periodyk katolicki przybliżający naukowe podejście do rozwiązania problemów społecznych oraz promujący możliwości, jakie stwarzało m.in. pruskie ustawodawstwo socjalne, opiekuńcze czy też instytucje gospodarcze. Według adnotacji umieszczanej w pierwszych numerach, adresowane było do „sfer wykształconych ze specjalnym uwzględnieniem tych wszystkich, którzy biorą lub pragną brać udział w podnoszeniu duchowym i polepszaniu dobrobytu warstw pracujących”²⁶. Dla księży pracujących nad doskonaleniem moralnym i świadomością ekonomiczną robotników oraz opierających się na założeniach encykliki *Rerum novarum*, stanowiło ono rodzaj przewodnika i kompendium wiedzy. Pismo propagowało głównie niemieckie wzory pracy społecznej, do których w Poznańskim odwoływała się także katolicka nauka społeczna. Zachęcało duchownych i świeckich do udziału w przygotowujących do działalności w środowisku robotniczym kursach społecznych organizowanych w München-Gladbach przez Związek Ludowy Katolickich Niemiec (*Volkverein für das katholische Deutschland*)²⁷. Po 1906 r. upowszechniało także nowoczesną, poprzedzoną odpowiednim fachowym przygotowaniem, pracę społeczną kobiet, łącząc ją z koncepcją uspołecznionej macierzyńskości jako źródłem kobiecego aktywizmu. Wzorce te odpowiadały potrzebom

24 K. Proczkówna, *Katolickie związki kobiet. Ich istota i zadania*, „Ruch Chrześcijańsko-Społeczny” (dalej „Ruch”), 15 lutego 1908, nr 10, s. 261–265; taż, *Katolickie związki kobiet. Ich istota i zadania, II* (dokończenie), „Ruch”, 1 marca 1908, nr 11, s. 295–299; E. M. Kostrzewska, *Ziemianki*, s. 51–53; T. Gumiła, *Działalność oświatowo-wychowawcza Cecylii Plater-Zyberkówny (1853–1920)*, „Studia Pedagogiczne. Problemy Społeczne, Edukacyjne i Artystyczne”, 11 (1996) s. 170.

25 J. Oksza, *Zjazd kobiet polskich w Warszawie z okazji jubileuszu Orzeszkowej*, „Ruch”, 15 lipca 1907, nr 20, s. 529–533; taż, *Sprawozdania ze społecznej działalności kobiet w Warszawie*, „Ruch”, 1 grudnia 1907, nr 5, s. 123–124; taż, *Z działalności społecznej stowarzyszeń kobiecych w Królestwie*, „Ruch”, 15 listopada 1908, nr 4, s. 85–88; E. Kostrzewska, *Ruch organizacyjny ziemianek w Królestwie Polskim na początku XX wieku*, Łódź 2007, s. 54–55.

26 H. Szareyko, *Dwutygodnik „Ruch Chrześcijańsko-Społeczny”*, s. 127–128.

27 R. Taisner, *Katolickie Towarzystwo Robotników Polskich w Poznaniu „przy Farze” w latach 1893–1904 pod patronatem ks. Antoniego Stychła*, „Ecclesia. Studia z Dziejów Wielkopolski”, 5 (2010) s. 102–109.

księży społeczników, którzy w tym czasie przystąpili do organizowania robotnic w stowarzyszeniach patronackich. Ponieważ do pracy wśród nich potrzebowali wsparcia katolickich działaczek społecznych, zatem na łamach „Ruchu Chrześcijańsko-Społecznego” propagowali kobiecy aktywizm, zwłaszcza po wejściu w życie nowej, ogólnoniemieckiej ustawy o stowarzyszeniach z 19 kwietnia 1908 r., która otworzyła przed Wielkopolkami nowe pola działalności²⁸.

Kobiecy głos w tej kampanii stała się publicystyka Aleksandry Słomińskiej. Urodziła się 4 listopada 1858 r. w Jeżewie koło Gostynia jako córka urzędnika gospodarczego Ignacego i Zenobii z Wnukowskich. Jak podaje Maria Czekańska, od 1921 r. jej współpracowniczka i autorka biogramu zamieszczonego w *Wielkopolskim Słowniku Biograficznym*, początkowo uczyła się pod okiem matki, byłej nauczycielki, a następnie w jednym z toruńskich zakładów dla dziewcząt. Patent nauczycielski uzyskała w 1878 r., w Kwidzynie. Następnie wyjechała do Hildesheim i do 1882 r. nauczwała języka francuskiego w szkole pourszulańskiej. Później przeniosła się do Paryża, gdzie pracując jako prywatna nauczycielka równolegle uzupełniła wykształcenie w Collège de France²⁹. Na ziemi polskiej powróciła w 1886 r. Do Poznania przeprowadziła się z Leszna w 1897 r.³⁰ W grodzie nad Wartą uczyła w szkołach katolickich Antoniny Estkowskiej, Anastazji Warnkównej oraz sióstr Danyszkównych, a od 1901 r., za zgodą władz, także religii zgodnie z obowiązującymi przepisami – w języku niemieckim. Prowadziła poza tym pensjonat (internat) dla dziewcząt³¹, w któ-

28 M.in. P. Adamek, *O potrzebie pracy społeczno-charytatywnej kobiet katolickich ze sfer wyższych i średnich*, „Ruch”, 15 sierpnia 1909, nr 22, s. 613–617; A. Ziemiński, *O konieczności pracy społecznej kobiet warstw inteligentnych i środków nabycie potrzebnej wiedzy*, „Ruch”, 1910, nr 5, s. 248–249; A. Szudarek, *Kwestia narodowa i kwestia kobieca. Zadania Wielkopolanek w obliczu zaostreżenia polityki germanizacyjnej w 1908 r. w opinii warszawskich czasopism dla kobiet*, w: *Polityka i polityce w prasie XX i XXI wieku. Polityka w prasie kobiecej*, red. M. Dajnowicz, A. Miodowski, Białystok 2019, s. 15–31.

29 M. Czekańska, *Słomińska Aleksandra Karola*, w: *Wielkopolski Słownik Biograficzny*, red. A. Gąsiorowski, J. Topolski, Warszawa–Poznań 1983, s. 676–677.

30 Archiwum Państwowe w Poznaniu, Prezydium Policji w Poznaniu, sygn. 3702, s. 4; Tamże, Akta Miasta Poznania, Kartoteka ewidencji ludności (1870–1931), sygn. 15049, k. 238.

31 Pensjonat początkowo mieścił się przy Schützenstr. 5, a następnie przy Gartenstr. 12. Pod koniec 1911 r. mieszkało w nim 15 dziewcząt oraz wychowawczynie

rym odbywało się tajne nauczanie języka polskiego³². Po zamknięciu w 1905 r. szkoły Estkowskiej, złożyła wraz z Marią Kramerówną wniosek do władz rejonowych o wyrażenie zgody na dalsze prowadzenie placówki. Pozwalały jej na to posiadane kwalifikacje, gdyż cztery lata wcześniej zdała egzamin dający uprawnienia do kierowania tzw. wyższymi szkołami żeńskimi. Starania te zakończyły się niestety niepowodzeniem, podobnie jak i próby przejścia szkoły prowadzonej przez zmarłą w 1907 r. Annę Danyszkównę, a także szkoły Anastazji Warnkówny – zamkniętej w 1912 r.³³ W tym ostatnim przypadku jej kandydatura została zaopiniowana negatywnie przez władze policyjne, które określiły Słomińską jako jedną z czołowych działaczek polskiego ruchu kobiecego, przypisując ją jednak błędnie do kręgu zwolenniczek Narodowej Demokracji³⁴. Co prawda, Słomińska wymieniana była jako członkini, m.in. sympatyzującej z endecją Warty, to jednak na szersze wody wypłynęła dopiero w 1909 r., gdy stanęła na czele Zjednoczenia Towarzystw Kobietych Oświatowych na Rzeszę Niemiecką (dalej: Zjednoczenie), któremu przewodziła do kwietnia 1914 r.³⁵

Organizacja ta należy do instytucji słabo zbadanych, w związku z tym w literaturze przedmiotu nie zauważa się faktu, że od samego początku pozostawała ona pod wpływem duchowieństwa, które w tym czasie rywalizowało z Narodową Demokracją o wpływy wśród kobiet³⁶. Zjednoczenie swój charakter

Maria Tłoczyńska (ur. 6 września 1879) i nauczycielka francuskiego Celine Feuovier (ur. 5 kwietnia 1883). Archiwum Państwowe w Poznaniu, Prezydium Policji w Poznaniu, sygn. 3702, s. 2; „Dziennik Poznański”, 1 stycznia 1901, nr 225, s. 4.

32 Z. Kaczmarek, *Słomińska Aleksandra Karola*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. 38, red. nac. H. Markiewicz, Warszawa-Kraków 1997–1998, s. 645; *Helena Stabrowska kandydatka na posła do Sejmu*, „Gazeta Nadnotecka”, 25 października 1938, nr 247.

33 *Mowa posła ks. Styczyńskiego*, „Kurier Poznański”, 11 maja 1909, nr 106; Archiwum Państwowe w Poznaniu, Prezydium Policji w Poznaniu, sygn. 3702, s. 7. Szkołę A. Warnkówny władze przekazały Niemce, Gertrude Linke. Słomińska pracowała w niej jako nauczycielka francuskiego; Z. Kaczmarek, *Słomińska Aleksandra Karola*, s. 645.

34 Archiwum Państwowe w Poznaniu, Prezydium Policji w Poznaniu, sygn. 3702, s. 6.

35 *Sprawozdanie z V Zjazdu delegowanych Zjednoczenia Tow. Kobietych oświat. na Rzeszę Niemiecką*, „Zjednoczenie organ Zjednoczenia Towarzystw Kobietych Oświatowych na rzeszę niemiecką” (dalej „Zjednoczenie”), 3 maja 1914, nr 5, s. 2–3.

36 J. Kurczewska, *Wczesny radykalny nacjonalizm polski i sprawy kobiet*, w: *Formuły patriotyzmu w Europie Wschodniej i Środkowej od nowożytności do współczesności*, red. A. Nowak, A. A. Zięba, Kraków 2009, s. 224–228.

zamanifestowało dopiero w 1915 r., dodając do nazwy przymiotnik „katolicki”, czego nie udało się przeforsować w akcie założycielskim z 1909 r.³⁷

Nieodkrytą do niedawna kartą pozostawała również praca Słomińskiej w Wydziale Naukowo-Społecznym, któremu przewodniczyła po tym, jak na początku stycznia 1909 r. (czyli tuż przed powstaniem Zjednoczenia) ukonstytuował się on w ramach kierowanego przez księży Związku Katolickich Stowarzyszeń Kobiet Pracujących³⁸. Wydział ten za cel stawiał sobie kształcenie inteligentek i ziemianek do działalności w patronackich katolickich stowarzyszeniach zrzeszających robotnice. Był więc kuźnią nowej elity działaczek, które poprzez samokształcenie i udział w specjalnych kursach przygotowywane były do nowoczesnej pracy społecznej opartej na światopoglądzie katolickim. Aktywność Słomińskiej w objętym badaniami okresie pozwala lokować ją wśród liderek krystalizującego się w Poznaniu przed I wojną światową i współdziałającego z duchowieństwem katolickiego ruchu kobiecego³⁹. Na powiązanie z tym środowiskiem wskazuje także jej działalność w Katolickim Stowarzyszeniu Nauczycielek, a później w Sodalitacji Nauczycielskiej w Poznaniu, oraz kolejne etapy biografii, zwłaszcza kierowanie w okresie międzywojennym katolicką szkołą dla dziewcząt⁴⁰.

37 Od 1915 r. zrzeszenie nazywało się Zjednoczeniem Katolickich Towarzystw Kobietych Oświatowych na Rzeszę Niemiecką z siedzibą w Poznaniu. Podpisując na początku listopada 1918 roku petycję żądającą równouprawnienia kobiet, ostatecznie opowiedziało się za chrześcijańsko-demokratyczną wersją emancypacji bliską programowi Zjednoczonego Koła Ziemianek. W 1919 r. zmieniło nazwę na Katolicki Związek Polek. *Sprawozdanie z VI. Zjazdu Delegowanych Zjednoczenia Tow. Kobietych Oświatowych na rzeszę niemiecką, „Zjednoczenie”, 24 października 1914, nr 9–10, s. 3; Dane statystyczne oraz historyczne dotyczące Zjednoczenia oraz poszczególnych katolickich Związków Polek*, w: H. Sołtanówna, *Początki katolickiego ruchu kobiecego w Polsce*, Poznań 1930, s. 100.

38 *Dzieje Związku Kobiet Pracujących 1906–1931*, w: *Jednodniówka Jubileuszowa Związku Kobiet Pracujących 1906–1931*, Poznań 1931, s. 5–7.

39 R., *Wydział społeczno-naukowy*, „Głos Wielkopolanek”, 24 stycznia 1909, nr 4; A. Szudarek, *Polish Clergy's*, s. 218.

40 Aleksandra Słomińska na czele Zjednoczenia stała do wiosny 1914 r.; kilka miesięcy wcześniej przekazała redagowanie organu prasowego organizacji Stanisławie Ruczyńskiej. Nadal jednak była związana ze Zjednoczeniem. Po odzyskaniu przez Polskę niepodległości mniej angażowała się w ruch kobiecy, bardziej zaś w pracę pedagogiczną. W maju 1919 r. wraz z Lucyną Sokołowską przejęła szkołę dla dziewcząt panny Gertrudy Linke (dawną szkołę A. Warnkównej), na bazie której osta-

Współpraca z duchowieństwem zaprowadziła Słomińską na łamy „Ruchu Chrześcijańsko-Społecznego”, gdzie w latach 1907–1910 zamieściła kilka artykułów⁴¹. Pełnym imieniem i nazwiskiem sygnowała tylko jeden, ostatni, wydany w 1910 r., zatytułowany *Czy praca kobiet równa się, co do swojej wartości pracy mężczyzn?* Pozostałe podpisywała albo inicjałami, albo imieniem i inicjałem nazwiska, albo pseudonimem Constantia. Tym ostatnim opatrzyła swój najważniejszy tekst zatytułowany *Kilka uwag o potrzebie wyższego wykształcenia dla naszych kobiet sfer inteligentnych* opublikowany w trzech numerach z listopada i grudnia 1907 r.⁴² Jako Constantia podpisywała się także m.in. na łamach „Dziennika Poznańskiego”⁴³. Nie można wykluczyć, że była również autorką innych tekstów w „Ruchu Chrześcijańsko-Społecznym”, ogłaszanych anonimowo.

tecznie powstały dwie szkoły. Słomińska prowadziła prywatne Liceum (od 1924 r. Gimnazjum Żeńskie) pod wezwaniem Najświętszego Serca Jezusa, gdzie nauczwała języka francuskiego i historii oraz prowadziła pogadanki wychowawcze. W 1936 r. została odznaczona orderem Polonia Restituta. Po wybuchu II wojny światowej została przesiedlona do Warszawy. Wróciła do Poznania w lutym 1945 r., gdzie zmarła w wieku 95 lat (16 lutego 1954 r.). *Doniesienia Zarządu, „Zjednoczenie”, 3 maja 1914, nr 5; Z. Kaczmarek, Słomińska Aleksandra Karola, s. 646.*

- 41 Aleksandra S., *W kwestii wykształcenia kobiet*, „Ruch”, 1 lutego 1907, nr 9, s. 219–223; *taż, W kwestii wykształcenia kobiet (II ciąg dalszy)*, „Ruch”, 15 lutego 1907, nr 10, s. 257–259; *taż, W kwestii wykształcenia kobiet (III ciąg dalszy)*, „Ruch”, 1 marca 1907, nr 11, s. 277–280; *taż, W kwestii wykształcenia kobiet (dokończenie)*, „Ruch”, 15 marca 1907, nr 12, s. 316–319; A. S., *Celem uczenia czterdziestolecia pracy literackiej Elizy Orzeszkowej*, „Ruch”, 1 lipca 1907, nr 19, s. 520; Constantia, *Kilka uwag o potrzebie wyższego wykształcenia dla naszych kobiet sfer inteligentnych*, „Ruch”, 1 listopada 1907, nr 3, s. 57–64; *taż, II. Kilka uwag o potrzebie wyższego wykształcenia dla naszych kobiet sfer inteligentnych*, „Ruch”, 15 listopada 1907, nr 4, s. 90–96; *Taż, Dokończenie. Kilka uwag o potrzebie wyższego wykształcenia dla naszych kobiet sfer inteligentnych*, „Ruch”, 1 grudnia 1907, nr 5, s. 126–134; *taż, Reforma wyższego szkolnictwa dla młodzieży żeńskiej w Prusiech*, „Ruch”, 15 września 1908, nr 24, s. 667–671; *taż, Reforma wyższego szkolnictwa dla młodzieży żeńskiej w Prusiech (dokończenie)*, „Ruch”, 1 października 1908, nr 1; A. Słomińska, *Czy praca kobiet równa się, co do swojej wartości pracy mężczyzn?*, „Ruch”, kwiecień 1910, nr 7, s. 407–411; *taż, Dokończenie. Czy praca kobiet równa się, co do swojej wartości pracy mężczyzn?*, „Ruch”, maj 1910, nr 8, s. 460–465.
- 42 Artykuł w formie broszury ukazał się w 1908 r. Constantia, *O potrzebie wyższego wykształcenia dla naszych kobiet sfer inteligentnych*, Poznań 1908.
- 43 *Taż, Z powodu rozprawy ks. dr. Zimmermanna: „O społecznych zadaniach i potrzebie organizacji nauczycielek”, „Dziennik Poznański”, 2 kwietnia 1910, nr 75.*

Działalność publicystyczna Słomińskiej nie była dotąd przedmiotem analizy, chociaż w literaturze przedmiotu wskazywana jest jako redaktorka czasopisma „Zjednoczenie”, organu Zjednoczenia Towarzystw Kobieczych Oświatowych na Rzeszę Niemiecką, którego pierwszy numer ukazał się w postaci dodatku specjalnego do „Głosu Wielkopolanek” z 14 lutego 1909 r.⁴⁴ Funkcję tę objęła po Helenie Rzepeckiej, zapewne jeszcze w 1909 r., i piastowała do początku 1914 r., łącząc codzienną działalność z przewodnictwem zrzeszeniu, którego organem było pismo. Ostatni numer periodyku wydany pod jej redakcją ukazał się z datą 4 stycznia 1914 r. Kilka miesięcy później zakończyła też swoją pracę na stanowisku przewodniczącej Zjednoczenia. Słomińska w biogramach zamieszczonych w *Polskim Słowniku Biograficznym* oraz w *Wielkopolskim Słowniku Biograficznym* nie jest jednak definiowana jako publicystka i działaczka katolicka, chociaż dla porządku należy odnotować, że pierwszy z wymienionych wymienia kilka jej publikacji, w tym i na łamach „Ruchu Chrześcijańsko-Społecznego”⁴⁵.

Kobieta nowoczesna jako kobieta wyemancypowana

Najważniejszy z tekstów opublikowanych przez Słomińską na łamach „Ruchu”, a wkrótce i w formie broszury, nosił tytuł *O potrzebie wyższego wykształcenia dla naszych kobiet sfer inteligentnych*⁴⁶. Wybrzmiewa w nim – co zauważył

44 Pierwsze numery periodyku redagowała Helena Rzepecka. Zygmunt Kaczmarek w biogramie Słomińskiej podaje, że redaktorką „Zjednoczenia” była dopiero od 1916 r. Twierdzenie to falsyfikują informacje zawarte z nielicznych zachowanych numerach tego pisma z lat 1909–1910 oraz mający charakter źródłowy opis czasopisma w pracy Zofii Zaleskiej; Z. Kaczmarek, *Słomińska Aleksandra Karola*, s. 645; Z. Zaleska, *Czasopisma kobiece w Polsce (Materiały do historii czasopism) rok 1818–1937*, Warszawa 1938, s. 169.

45 Z. Kaczmarek, *Słomińska Aleksandra Karola*, s. 645–646; M. Czekańska, *Słomińska Aleksandra Karola*, s. 676–677.

46 Poza wyżej wymienionymi publikacjami Aleksandra Słomińska wydała również broszurę poświęconą ks. Piotrowi Skardze, która była częścią cyklu związanego z obchodami trzecieściecia śmierci kaznodziei, organizowanymi pod zaborem pruskim przez specjalny komitet. Słomińska wchodziła również w jego skład. Komitetowi przewodniczył ks. Antoni Laubitz z Inowrocławia, wśród członków wymieniani zaś byli m.in. ks. Stanisław Adamski, ks. Arkadiusz Lisiecki, ks. Józef Kłos, ks. Antoni Stychel, dr Adam Chłapowski, dr Paweł Gantkowski, dr Ludwik Mizerski,

w 1908 r. także endecki „Kurier Poznański” – „program dla wszystkich kobiet naszych sfer inteligentnych”⁴⁷. Uzupełniony innymi artykułami, stanowił odpowiedź Słomińskiej na przeobrażenia społeczne „zarówno w życiu zewnętrznym, jak w życiu duchowym cywilizowanego świata”. Jego źródłem była płynąca „wartkim prądem tzw. „kwestia kobieca”, która wzbudziła „uzasadnione pragnienie kobiety, aby uznano jej indywidualność i jako «kobiecie» pozwolono jej brać udział w całym dorobku nowoczesnej cywilizacji”⁴⁸. Słomińska – świadoma przełomowości czasów, w których żyła⁴⁹ – w swoich tekstach proponowała Wielkopolankom wyemancypowanie się z dotychczasowych ram wychowywania i kształcenia oraz rekonceptualizację ich zadań w rodzinie i społeczeństwie, jeżeli – jak zauważyła – chcą „zdażyć, choćby w ostatnich szeregach pochodzenia kobiety nowoczesnej w najszerszym i najlepszym tego słowa znaczeniu”⁵⁰. Figurę kobiety nowoczesnej wypełniła więc treściami uwzględniającymi sytuację w Poznaniu, ale i osiągnięciami kobiet walczących „o przynależne im prawa”⁵¹. Słomińska nie była jednak feministką, tzn. zwolenniczką równości obu płci. Podejście to uważała za fałszywe. Łączyła je mianowicie z naśladowaniem przez kobiety „obyczajów i zwyczajów swoich męskich kolegów”, które

dr Heliodor Święcicki, Helena Brownsfordowa, Jan Suchowiak czy Ludwika Turnowa ze Słomowa; A. Słomińska, *Ks. Piotr Skarga wychowawcą narodu polskiego ur. 1536, um. 1612*, Poznań 1912; *Pamięci ks. Piotra Skargi*, „Postęp”, 27 września 1912, nr 221; J. Cabaj, *Ponadzbaborowy charakter krakowskich obchodów trzechsetlecia śmierci Piotra Skargi*, „Acta Universitatis Lodzensis, Folia Litteraria Polonica”, 21 (2013) s. 348–349.

47 H., Constantia: O potrzebie wyższego wykształcenia dla naszych kobiet sfer inteligentnych, Nakładem Ruchu chrześcijańsko-społecznego, Poznań 1908, Drukarnia św. Wojciecha. Cena 50 fen, „Kurier Poznański”, 16 stycznia 1908, nr 12. Znaczenie programowe tej broszury spowodowało, że Aleksandra Słomińska została umieszczona w gronie poznańskich emancypantek; *Szlaki kobiet. Przewodniczka po Polsce emancypantek*, Kraków 2015, s. 98–99.

48 Constantia, Kilka uwag o potrzebie wyższego wykształcenia, s. 57.

49 Artykuł pt. Kilka uwag o potrzebie... rozpoczyna zdaniem „Żyjemy w czasach przełomowych”. Tamże, s. 57.

50 Tamże, s. 58.

51 Tamże, s. 57.

dla niej było nie do przyjęcia⁵². Z zadowoleniem skonstatowała, że pogląd ten przemija, ponieważ:

coraz więcej ustępuje zdrowemu zapatrywaniu, że kobieta, nie tracąc nic ze swej indywidualności, może i powinna sięgać po najwyższą kulturę ducha, nie dla marnej ambicji wyrównania mężczyźnie na polu zawodowym albo w pracy twórczej, ale dlatego, aby przez wzbogacenie umysłu wiedzą i uszlachetnienie serca, pogłębiającą myślą stawać się coraz doskonalszym czynnikiem w zakresie działalności przeznaczonej dla niej przez Stwórcę wśród społeczeństwa ludzkiego⁵³.

W jej zamyśle „zdrowa”, „prawdziwa” emancypacja wiązała się z uznaniem odrębności płci i zapewnieniem kobietom udziału w „dorobku nowoczesnej cywilizacji” w zakresie odpowiadającym roli, jaką mają odgrywać w rodzinie i społeczeństwie. Relacjonując Zjazd Kobiet Polskich – zorganizowany w Warszawie w czerwcu 1907 r. z okazji jubileuszu pracy literackiej Elizy Orzeszkowej i obradujący pod przewodnictwem Marii Konopnickiej – wyraźnie dystansowała się od tzw. postępowych działaczek, które wiodły prym w Królestwie Polskim i Galicji⁵⁴. Nie zgadzała się bowiem z ideami liberalno-demokratycznymi i socjalistycznymi, z jakimi sympatyzowała większość tam zgromadzonych kobiet. Uczestnicząc w zjeździe, miała możliwość nawiązania bliższych kontaktów z ziemiankami z katolickiego Zjednoczonego Koła Ziemianek oraz mogła obserwować narodziny Katolickiego Związku Kobiet Polskich, który zawiązał się w odpowiedzi na widoczne w Warszawie „zachcianki kosmopolityczne i bezwyznaniowe partii postępowych”. Słomińska zauważyła, że nowe stowarzyszenie powstało na wzorach niemieckiego „Katholischer Frauenbund”⁵⁵, jednocząc katoliczek pod zaborem rosyjskim. Biorąc pod uwagę znaczenie religii dla Wielkopolek, stwierdziła, że podobna organizacja powinna powstać także

52 Constantia, Dokończenie. Kilka uwag o potrzebie wyższego, s. 132–133.

53 Tamże, s. 133.

54 J. Sikorska-Kulesza, *Trójjaborowe zjazdy kobiet na ziemiach polskich na przełomie XIX i XX wieku*, w: *Działaczki społeczne, feministki, obywatelki...*, s. 81–95.

55 A. S., *Celem uczczenia*, s. 520; G. Breuer, *Frauenbewegung im Katholizismus. Der Katholische Frauenbund 1903–1918*, Frankfurt–New York, 1998.

na ziemiach polskich zaboru pruskiego. Stawiając za wzór działaczki z Królestwa Polskiego, które według niej łączyły katolicyzm z postępem, zadeklarowała w imieniu Wielkopolanek „że w najkrótszym czasie z całym zapalem godnym tak wielkiej sprawy, za nimi pospieszymy”⁵⁶. Słomińska podkreślała, że dla działaczek z zaboru rosyjskiego wiara nie była tradycją narodową, ale „żywym organizmem”, który zdolny jest do ewolucji, „pozostając mimo to w istocie swojej niezmiennym”. Twierdziła, że tylko tak pojmowany katolicyzm może stać się „podstawą moralnego odrodzenia naszego społeczeństwa”⁵⁷ i tym samym podglebiem programowym ruchu kobiecego.

Przeciwstawienie „fałszywej” i „prawdziwej” emancypacji było elementem charakterystycznym w ówczesnym dyskursie na temat kwestii kobiecej, który dzielił zwolenniczki i zwolenników praw kobiet na tych odwołujących się do równościowego zapatrywania na relacje między płciami (fałszywa emancypacja) oraz tych, którzy co prawda opowiadali się za równością, ale dwóch odmiennych i komplementarnych wobec siebie płci (zdrowa, prawdziwa emancypacja). Według Słomińskiej, „idea człowieczeństwa – tak jak powstała w myśli Bożej – urzeczywistnia się dopiero przez połączenie się harmonijnie tych dwóch typów ludzkich”⁵⁸. Jawi się więc jako zwolenniczka drugiej z wymienionych koncepcji, w ramach której „naturalne” powołanie kobiet do macierzyństwa łączy z wyznaczeniem im zadań jako obywatelkom „na szerszej arenie usług społecznych”⁵⁹. Kobiety nowoczesne w tym ujęciu to kobiety wyemancypowane z tradycyjnego lokowania ich wyłącznie na łonie rodziny, aktywne w sferze publicznej w zakresie wyznaczanym przez charakter płci, otaczające opieką nie tylko najbliższych, ale całe społeczeństwo, a zwłaszcza jego najniższe warstwy. Dla Słomińskiej drogą do właściwego wypełniania tych zadań stało się wykształcenie. Dopuszczenie kobiet na uniwersytety uważała za jeden ze znaczących sukcesów emancypantek. Podkreślała, że nawet konserwatywne Prusy

56 Stwierdzenie to rzuca nowe światło na okoliczności, w jakich na początku 1909 r. powstało Zjednoczenie Towarzystw Kobięcych Oświatowych na Rzeszę Niemiecką, którego pierwszą przewodniczącą została Aleksandra Słomińska, i na dyskusję nad nadaniem jej charakteru katolickiego; A. S., *Celem uczenia*, s. 520.

57 Tamże, s. 520.

58 A. Słomińska, *Dokończenie. Czy praca kobiet*, s. 462, 465.

59 Constantia, *II. Kilka uwag o potrzebie wyższego wykształcenia*, s. 95.

przygotowały i przeprowadziły reformę szkolnictwa żeńskiego umożliwiającą kobietom wstęp na uczelnie. Sytuacja ta otwierała przed Wielkopolankami nowe możliwości, z których powinny korzystać⁶⁰.

Kobieta nowoczesna jako kobieta wyedukowana

Słomińska pełny dostęp do edukacji traktowała jako jeden z głównych postulatów wynikających z tzw. kwestii kobiecej⁶¹. Podkreślała, że odpowiednie wykształcenie jest dla kobiet koniecznością. Na nim właśnie miała być oparta samodzielność ekonomiczna, właściwe wykonywanie zadań rodzinnych oraz społeczno-narodowych. Zdaniem Słomińskiej, w czasach szerzącego się materializmu, upadku moralnego i zaniku uczuć religijnych, Wielkopolsce potrzeba zastępu nowoczesnych Polek, które dzięki odpowiedniej edukacji będą lepiej przygotowane do wychowania kolejnego pokolenia. W artykule z 1907 r., poświęconym potrzebie wyższego wykształcenia, stwierdziła, że Wielkopolanki w porównaniu z Polkami z pozostałych zaborów wyróżniają się religijnością, „poważnem pojmowaniem obowiązków, oszczędnością i skromnością w wymaganiach”, jak również dystansowaniem się od haseł socjalizmu jako niezgodnych z myślą chrześcijańską. Bolała jednak nad tym, że brak im wykształcenia, a co gorsza – nie odczuwały potrzeby zdobywania go, co powodowało, że „uchodzą, w szczególności u tzw. kobiet postępowych Galicji i Królestwa za «parafianki», «zacofane» nawet za «idiotki»”⁶². Słomińska, co prawda, broniła Wielkopolank, choć jednocześnie dostrzegała, że w rodzinach oszczędzało się na kształceniu dziewcząt. Podkreślała, że ciągle dominuje przekonanie jakoby przyszłym żonom i matkom nie jest potrzebna pogłębiona edukacja. Do nauczania domowego zatrudniane są więc nauczycielki bez odpowiednich kwalifikacji, często cudzoziemki, a później wysyła się córki do „internatów obcych nam językiem i duchem”, co według autorki obniża poziom kształcenia i działa „szkodliwie na wyrobienie uczuć narodowych i obywatelskich”. Ten schemat edu-

60 Taż, *Reforma wyższego szkolnictwa dla młodzieży żeńskiej w Prusiech (dokończenie)*.

61 Pozostałe postulaty to według Słomińskiej dostęp pracy zawodowej i prawa polityczne; A. Słomińska, *Czy praca kobiet*, s. 407–408.

62 Constantia, *Kilka uwag o potrzebie wyższego wykształcenia*, s. 58–59.

cji, powielany od pokoleń, jak pisze: „stanowi bez wątpienia najgłówniejszą przyczynę zastoju umysłowego, z którego Wielkopolankom otrząsnąć się tak trudno”. Słomińska nie zgadzała się z często wówczas powielanym poglądem, mówiącym że edukacja odbiera kobietom to, co w nich najwartościowsze, czyli „religijność, prostotę, przywiązanie do rodziny”. Według niej działa się wręcz przeciwnie. Podkreślała, że nauka „zawsze ostatecznie wiedzie do Boga”, a do tego kształcąc umysł, uczy myśleć samodzielnie i wyrabia charakter – tak jak twierdziła przywoływana przez nią Cecylia Plater-Zyberkówna w broszurze z 1902 r. zatytułowanej *Jaka jest nasza wada narodowa główna*⁶³.

Krytycznie oceniała dotychczasowy system kształcenia dziewcząt, który koncentrował się na przygotowaniu ich do życia towarzyskiego, wymuszał więc naukę języków obcych czy gry na fortepianie, niezależnie od posiadanych talentów⁶⁴. Była przekonana, że kobiety ze „sfer inteligentnych” muszą „zrezygnować z roli królowej mody i ozdoby salonu” i skupić się na zadaniach macierzyńskich, gdyż „nasz byt narodowy zależy od tego, jakie wychowamy pokolenie”⁶⁵. Głosiła konieczność nauczania wszechstronnego, odwołującego się do najnowszych osiągnięć z zakresu nauk społecznych, w tym zwłaszcza pedagogiki, higieny, ekonomii, administracji i ustroju państwa, ale i chrześcijańskich nauk moralnych, widząc w nich antidotum na szerzące się patologie i kryzys moralny⁶⁶. Uważała, że elementem nowoczesności jest – odpowiednie do predyspozycji i uzdolnień – kształcenie zawodowe dziewcząt z rodzin inteligenckich i ziemiańskich, nawet wówczas, gdy sytuacja ekonomiczna nie wymaga pracy na własne utrzymanie. Zachęcała też kobiety do studiów wyższych, zwłaszcza na uniwersytetach

63 Taż, *II. Kilka uwag o potrzebie wyższego wykształcenia*, s. 93, 95. W tekście Słomińskiej opublikowanym na łamach „Ruchu-Chrześcijańsko-Społecznego” podany jest tylko tytuł pracy Plater-Zyberkówny, jej imię i nazwisko jako autorki pojawia się natomiast w drugim wydaniu tych rozważań, które ukazało się kilka miesięcy później w formie broszury; Constantia, *O potrzebie wyższego wykształcenia dla naszych kobiet sfer inteligentnych*, Poznań 1908, s. 15; C. Plater-Zyberkówna, *Jaka jest nasza wada narodowa główna? Praca konkursowa przez aut. „Kilka myśli o pesymizmie”*, Warszawa 1902.

64 Constantia, *Kilka uwag o potrzebie wyższego wykształcenia*, s. 61–64; taż, *II. Kilka uwag o potrzebie wyższego wykształcenia*, s. 96.

65 Taż, *Dokończenie. Kilka uwag o potrzebie wyższego wykształcenia*, s. 133.

66 Taż, *Kilka uwag o potrzebie wyższego wykształcenia*, s. 59.

katolickich. Drogę tę powinny obierać osoby uzdolnione, które według Słomińskiej mogłyby w przyszłości stanąć na czele „naszego ruchu kobiecego, którego cofnąć, ani zatamować nie leży w naszej mocy”⁶⁷.

W swoich tekstach Słomińska, poza formułowaniem licznych refleksji na temat praktyk edukacyjnych w Wielkopolsce, szła krok dalej, wskazując konkretne rozwiązania uwzględniające miejscowe realia i potrzeby. Miały one charakter kompleksowy, gdyż dotyczyły zarówno kształcenia dziewczynek, jak i młodych kobiet oraz doświadczonych matek. W pierwszym przypadku, podkreślała, córki nie powinny być oddawane na naukę ani do zagranicznych zakładów edukacyjnych, ani do polskich szkół w Galicji. Dziewczęta należy, jak twierdziła, kształcić w szkołach katolickich tam, gdzie w przyszłości przyjdzie im mieszkać i działać. W ten sposób będą poznawały lokalne środowisko, warunki życia, ale i niezbędny w codziennym życiu język niemiecki. Uważała, że „każda dzielnica ma swoje odrębne interesy i zadania, w które młodzież nasza wdrożoną być musi, aby pierwsze należycie rozumieć, a drugim kiedyś sprostac mogła”⁶⁸. Odrzucała przekonanie, że szkoła pruska germanizuje. Wychodziła z założenia, iż tylko wówczas do tego dochodzi, gdy w rodzinie nie są pielęgnowane tradycje narodowe. Była ponadto przekonana, że pruski system kształcenia jest odpowiedni i rekomendowała, stojące według niej na najwyższym poziomie w Wielkopolsce, poznańskie szkoły dla dziewcząt. Podkreślała zarazem, że dzieci należy edukować równolegle w domu, w języku polskim, z poszanowaniem dla kultury narodowej⁶⁹. Dziesięcioletnia szkoła dla dziewcząt z wyższych warstw społecznych, tzw. wyższa szkoła żeńska, nie powinna kończyć edukacji córek. Słomińska w związku z tym zalecała dodatkową edukację dwuletnią, która miałaby objąć „pogłębienie nauki religii, uwzględniające mianowicie apologetykę, nauki wychowawcze, nauki społeczne, historię cywilizacji w najszerszym tego słowa znaczeniu, a więc literaturę powszechną, historię sztuki itp.”, oraz nabywanie „praktycznych wiadomości wchodzących w zakres gospodarstwa domowego, a nawet hospitację w szkółce fe blowskiej lub ochronie”, a także zgłębianie wiedzy odnoszącej się do pielęgnowania cho-

67 Taż, *Dokończenie. Kilka uwag o potrzebie wyższego wykształcenia*, s. 131–133.

68 Taż, *Kilka uwag o potrzebie wyższego wykształcenia*, s. 64.

69 Taż, *Dokończenie. Kilka uwag o potrzebie wyższego wykształcenia*, s. 128–130.

rych i udzielania pierwszej pomocy⁷⁰. Do czasu uruchomienia planowanych w Prusach dwuletnich szkół uzupełniających, kształcenie to miałyby odbywać się w ramach stowarzyszeń. W ten sposób – jak przekonywała Słomińska – skończywszy osiemnaście lat młoda kobieta może wejść w życie znaczenie lepiej przygotowana niż dotychczas i będzie miała sposobność zdobyć te wiadomości, które „dla nowoczesnej kobiety są konieczne”. Proponowała poza tym, aby zamożniejsze rodziny wysyłały dorosłe córki na jakiś czas albo do Galicji, gdzie mogłyby bliżej poznać kulturę narodową, albo do Szwajcarii, Francji czy Anglii, gdzie miałyby z kolei możliwość przyjrzenia się obowiązującemu tam systemowi wychowawczemu i funkcjonującym instytucjom dobroczynnym. Zdolniejsze z nich – zamiast owych „podróży panieńskich” czy kształcenia w szkołach gospodarstwa domowego, jakie rozwijały się wówczas na ziemiach polskich, m.in. za sprawą Jadwigi Zamoyskiej⁷¹ – winny podejmować studia uniwersyteckie i nie wzbraniać się przed zwieńczeniem ich doktoratem. Słomińska za najbardziej odpowiednie dla kobiet kierunki studiów uważała: etykę, estetykę, psychologię, historię, ekonomię polityczną, socjologię, przyrodę, filologię oraz higienę i medycynę⁷². Płeć, jej charakter oraz łączące się z nim zadania, miały więc determinować zakres kształcenia, co prowadziło ją do wniosku, że kobiety muszą walczyć o równouprawnienie „w granicach zakreszonych jej własną naturą i zadaniem, które ma w życiu do spełnienia”⁷³.

Kobieta nowoczesna jako matka

Sformułowany przez Słomińską program edukacji dziewcząt i kobiet zawierał również bardziej szczegółowe zalecenia dla matek. Publicystka uważała, że rodzina jest przestrzenią, w której kobiety są niezastąpione⁷⁴. To tam przede wszystkim miała się aktywizować wpisana w ich naturę macierzyńskość⁷⁵.

70 Tamże, s. 126–127.

71 J. Wesołowska, *Zakładniczki*.

72 Constantia, *Dokończenie. Kilka uwag o potrzebie wyższego wykształcenia*, s. 132.

73 A. Słomińska, *Dokończenie. Czy praca kobiet*, s. 464–465.

74 Tamże, s. 461–462.

75 Tamże, s. 463.

Krytycznie odnosiła się zatem do utrzymującego się jeszcze według niej przekonania, że do obowiązków rodzicielskich i domowych „uczyć się nie potrzeba”⁷⁶. W jej założeniach programowych kobieta nowoczesna to nowoczesna matka, fachowo przygotowana do wykonywania swoich zadań w rodzinie. Twierdziła, że nowe czasy wymagają matek odpowiedzialnych, realizujących w praktyce najnowsze teorie wychowania, kobiet, które posiadają wiedzę z zakresu psychologii i higieny⁷⁷. Respektowanie zasad wyznaczających zdrowy styl życia, m.in. wyłączenie dzieci z przeciągającego się do godzin nocnych życia towarzyskiego, miało się łączyć z wychowaniem w „świecie wiary” oraz z poszanowaniem języka i kultury polskiej⁷⁸.

Formacja katolicko-narodowa następnego pokolenia narodu polskiego powinna być na tyle silna, aby pokolenie to nie ulegało polityce germanizacyjnej i było w stanie przekazać ducha narodowego swojemu potomstwu. Kreśliła więc idealistyczną wizję matek jako wykształconych, gorliwych katoliczek, kultywujących w domu tradycje narodowe, ale i prezentujących wysoki poziom moralności. Matki miały być zatem zdrowo bijącym „sercem” każdej rodziny i dlatego ostrzegała, że jest: „nieszczęsna rodzina, gdzie, zamiast tego życiodajnego organu, znajduje się czcza i płytka albo, gorzej jeszcze, zgnilizną moralną zarażona kobieta!”⁷⁹. Rodzina zawiadywana przez odpowiednio to tego przygotowaną matkę była dla Słomińskiej środowiskiem, w którym miało się dokonać moralne odrodzenie narodu polskiego. Ta odpowiedzialność rodziców przed następnymi pokoleniami powodowała, że kobiety powinny walczyć o uznanie dla swojej pracy w rodzinie, tak żeby ów trud był traktowany na równi z pracą zawodową mężczyzn, chociaż ona sama uważała go za ważniejszy, bo mający bezpośredni wpływ na przyszłość społeczeństw i narodów. Ta odpowiedzialność powinna także mobilizować kobiety do samokształcenia. Nowoczesność bowiem w podejściu do zadań macierzyńskich łączyła się przede wszystkim z wiedzą. W obecnej sytuacji zalecała więc doświadczonym matkom udzielanie się w Czytelniach dla Kobiet jako stowarzyszeniach oświatowych, miejscach

76 Aleksandra S., *W kwestii wykształcenia kobiet*, s. 221.

77 Constantia, II. *Kilka uwag o potrzebie wyższego wykształcenia*, s. 126.

78 Aleksandra S., *W kwestii wykształcenia kobiet (dokończenie)*, s. 317; Constantia, *Dokończenie. Kilka uwag o potrzebie wyższego wykształcenia*, s. 126, 130.

79 Constantia, II. *Kilka uwag o potrzebie wyższego wykształcenia*, s. 93.

wykładów i dyskusji. Ośrodkiem tego ruchu samokształceniowego miała być według niej Czytelnia poznańska. Ta jednak, jak stwierdziła w artykule z 1907 r., chociaż założona w tym celu „z braku sił odpowiednich i zainteresowania się członków nauką poważną” nie odgrywała przeznaczonej jej roli, co dla Słomińskiej było kolejnym argumentem potwierdzającym tezę o „zastoju umysłowym” kobiet w Poznaniu⁸⁰.

Kobieta nowoczesna jako działaczka społeczna

W swoim programie edukacyjnym Słomińska, oprócz samokształcenia, zalecała Wielkopolankom również udział w kursach socjalnych. Wpisana w kobiecą naturę macierzyńskość miała się bowiem materializować nie tylko w życiu rodzinnym, ale także w działalności społecznej, która przynależała do tradycyjnych form aktywności pozadomowej kobiet „z warstw inteligentnych”. By spełniać warunek nowoczesności, działalność ta winna być poprzedzona odpowiednim przygotowaniem, jakie kobietom zapewniały specjalne kursy. Jeden z nich, zorganizowany latem 1906 r. w Boppard nad Renem przez niemieckie stowarzyszenie katolickich nauczycielek, Słomińska szczegółowo relacjonowała na początku 1907 r. na łamach „Ruchu Chrześcijańsko-Społecznego”⁸¹. Nie odradzała Wielkopolankom uczestnictwa w niemieckich kursach społecznych. Uznawała, że można wiele z nich wynieść, a liczne propagowane tam rozwiązania przenieść efektywnie na grunt polski⁸². Zgodnie z ówczesnymi przekonaniem, skuteczność pracy społecznej, czyli wydzwignięcie z biedy najniższych warstw społecznych, miało zapewnić wykorzystywanie wiedzy m.in. z zakresu ekonomii politycznej, higieny, ustroju i administracji państwa oraz obowiązującego w Rzeszy ustawodawstwa ubezpieczeniowego i socjalnego⁸³.

80 Taż, *Kilka uwag o potrzebie wyższego wykształcenia*, s. 61; taż, *Dokończenie. Kilka uwag o potrzebie wyższego wykształcenia*, s. 126.

81 Aleksandra S., *W kwestii wykształcenia kobiet*, s. 219–223; taż, *W kwestii wykształcenia kobiet (II ciąg dalszy)*, s. 257–259; taż, *W kwestii wykształcenia kobiet (III ciąg dalszy)*, s. 277–280; taż, *W kwestii wykształcenia kobiet (dokończenie)*, s. 316–319.

82 Taż, *W kwestii wykształcenia kobiet (II ciąg dalszy)*, s. 259.

83 Constantia, *Dokończenie. Kilka uwag o potrzebie wyższego wykształcenia*, s. 128.

W opinii Słonimskiej „warstwy ludowe” doświadczały nie tylko niedostatku, lecz drążyły je również patologie społeczne i kryzys wiary. Były to jej zdaniem zjawiska widoczne w całym ówczesnym cywilizowanym świecie. Postęp miał przynieść również upadek moralny, niepewność, materializm i zagubienie⁸⁴. Te procesy działaczka dostrzegała także w Poznańskim. Uważała, że co prawda:

nasz gmach społeczny nie runął jeszcze, [...], ale mury jego rysują się gwałtownie, a przez wszystkie szczeliny wdzierają się elementy rozkładu, kryjąc się pod pozorem nowych zbawczych teorii, nowych dróg w literaturze i sztuce, rzekomego postępu w każdej dziedzinie życia⁸⁵.

Wyjściem z tej sytuacji, swoistym odrodzeniem „staczających się coraz głębiej w otchłań nowoczesnego pogaństwa” najniższych warstw społecznych, powinno być – w jej przekonaniu – ponowne sprowadzanie tych osób na łono chrześcijaństwa. Dlatego obowiązkiem każdego „pojmującego grozę chwili” było „stanąć do walki ze złem na każdym kroku i pod każdą postacią”⁸⁶. W walce tej szczególną rolę miały odegrać kobiety. Słomińska, podkreślając znaczenie pracy społecznej Wielkopolanek, wskazywała nie tylko na jej wymiar ekonomiczny. Drugim zadaniem, wydaje się nawet ważniejszym, było formowanie najniższych warstw społecznych, w którym szczególną rolę miał odgrywać katolicyzm jako podstawa ich moralnego odrodzenia. Wierzyła, że ukojenie „znękannej ludzkości”, która „odwróciła się od światła i prawdy”, potrafi przynieść tylko „niewzruszona wśród tylu burz i nawałnic «Opoka Piotrowa»”⁸⁷. Poprzedzona fachowym przygotowaniem praca społeczna miała być skutecznym narzędziem do osiągnięcia tego celu. To nowe podejście – wskazywała Słomińska – wymaga „zerwania z rutyną”, grozi narażeniem się „na szyderstwa krótkowidzących i nieprzekonanych, dla których każda nowość jest złą już dla tego samego, że jest nowością”⁸⁸. W sposób nieco zawoalowany, w końcowych rozważaniach

84 Taż, *II. Kilka uwag o potrzebie wyższego wykształcenia*, s. 91–92.

85 Tamże, s. 92.

86 Tamże, s. 92.

87 Constantia, *II. Kilka uwag o potrzebie wyższego wykształcenia*, s. 92.

88 Taż, *Dokończenie. Kilka uwag o potrzebie wyższego wykształcenia*, s. 133.

programowych z 1907 r. rozwiewała jednocześnie wątpliwości Wielkopolanek związane z odpowiedzią na pytanie, czy w warunkach narastającego polsko-niemieckiego konfliktu narodowościowego, kształcąc się, powinny korzystać z dorobku intelektualnego zaborcy. Jako absolwentka niemieckiego kursu społecznego popierała tę drogę, jednak pod warunkiem, że zdobyta wiedza będzie służyć sprawie narodowej. Napisała:

z łaski Boga stać nas na to, aby wchłaniając w siebie z konieczności obcą kulturę, czerpać z niej na własną korzyść, dostosować ją do naszych potrzeb a przetopiwszy ją w głębi narodowego jestestwa, podawać mniej uposażonym kulturalnie warstwom społecznym w czystej rodzimej postaci⁸⁹.

Odwołując się do psalmu Zygmunta Krasińskiego, dodała, że potrzeba do tego tylko „dobrej woli”⁹⁰. Z tym podejściem nie zgadzały się działaczki związane z Narodową Demokracją, które jak np. Helena Rzepecka przeciwstawiły się jakiegokolwiek współpracy z Niemcami⁹¹.

Konkluzje

Teksty Aleksandry Słomińskiej opublikowane w latach 1907–1910 na łamach „Ruchu Chrześcijańsko-Społecznego” były głosem w dyskusji na temat konieczności zdynamizowania wzorca Wielkopolanki poprzez dostosowanie go do przemian społecznych i przeobrażeń, niesionych przez postęp cywilizacyjny. Kluczem do tej zmiany miało być przemodelowanie praktyk związanych z nauczaniem dziewcząt, wykorzystujące możliwości, jakie stwarzał pruski system edukacyjny, oraz rozbudzenie wśród kobiet potrzeby samokształcenia i otwarcie ich na najnowsze osiągnięcia nauki. Uważała, że wraz z reformą

89 Tamże, s. 134.

90 Constantia, *O potrzebie wyższego wykształcenia*, s. 27. Autorka odwołuje się do „Psalmu dobrej woli” Zygmunta Krasińskiego, piątego z „Psalmów przyszłości” napisanego w roku 1848.

91 G. Wyder, *Wielkopolskie działaczki w ruchu narodowo-demokratycznym na terenie Poznańskiego na przełomie XIX i XX wieku. Szkic do działalności politycznej kobiet*, „Czasopismo Naukowe Instytutu Studiów Kobietych”, (2017) nr 1, s. 48–72.

szkolnictwa żeńskiego w Prusach, ogłoszoną w 1908 roku został zrealizowany jeden z głównych postulatów ruchu kobiecego, mianowicie równy dostęp obu płci do edukacji. Zachęcała więc najzdolniejsze z uczennic do kształcenia akademickiego. Nie twierdziła jednak, że system edukacyjny powinien być taki sam dla obu płci, gdyż według niej zakres nauczania determinowały odmienne zadania kobiet i mężczyzn wyznaczone im przez naturę⁹². Nie kwestionowała tego, co tradycyjnie uważane było za męskie i za kobiece. W jej publicystyce wybrzmiewają więc jednoznacznie: powołanie kobiet do życia w rodzinie oraz formacyjne, katolicko-narodowe zadania matek odpowiedzialnych za wychowanie następnych pokoleń. Gwarancją skuteczności podejmowanych wysiłków była według niej wiedza naukowa. Dla kobiet, które nie miały możliwości spełniania się w ognisku domowym lub nie posiadały majątku, była to także droga do samodzielności ekonomicznej.

Koncepcje Słomińskiej nawiązują – jak zostało przedstawione – do założeń większościowego nurtu zachodnioeuropejskiego ruchu kobiecego, opierającego się na feminizmie maternalnym, który macierzyństwo uznawał za więź łączącą wszystkie kobiety, oraz strategię domagania się przez nie praw społecznych, ekonomicznych i politycznych. W szerszym ujęciu w poglądach Słomińskiej wybrzmiewało przekonanie o równości różnic, a więc równości odmiennych i komplementarnych wobec siebie płci. To podejście domino wało m.in. we francuskim i niemieckim ruchu kobiecym biorąc pod uwagę biografię Słomińskiej można przyjąć, że było jej znane⁹³. Na paradygmacie maternalnym opierały się ponadto założenia pracy socjalnej kobiet, sformułowane na początku XX w. przez Alice Salomon (koncepcja duchowego macierzyństwa), jedną z wiodących działaczek niemieckiego ruchu kobiecego, któ-

92 Constantia, II. Kilka uwag o potrzebie wyższego wykształcenia, s. 94–95.

93 A. Cova, *French Feminism and Maternity: Theories and Policies 1890–1918*, w: *Maternity and Gender Policies. Women and the Rise of the European Welfare States, 1880s–1950s*, red. G. Bock, P. Thane, London 1991, s. 119–137; I. Stoeher, *Housework and Motherhood. Debates and Policies in the Women's Movement in Imperial Germany and the Weimar Republic*, w: *Maternity and Gender Policies*, s. 213–232; Ch. Sachße, *Sozialarbeit als Frauenberuf. Die bürgerliche Frauenbewegung und das Konzept der „geistlichen Mütterlichkeit“*, w: *Mütterlichkeit als Beruf. Sozialarbeit, Sozialreform und Frauenbewegung 1871–1929*, Opladen 1994, s. 98–136.

rej piśmiennictwo było propagowane przez księży społeczników na łamach „Ruchu Chrześcijańsko-Społecznego”⁹⁴.

Kobieta nowoczesna dla Słomińskiej to nie tylko wyedukowana i profesjonalna w wykonywaniu swoich zadań matka i działaczka społeczna. Koncept ten nasycyła ona bowiem także treściami katolicko-narodowymi, priorytetowymi dla tożsamości Wielkopolanek. Tym samym w jednym szeregu stawia naukę, czy szerzej: nowoczesność i katolicyzm, co dla żyjących na przełomie XIX i XX w. obserwatorów życia społeczno-religijnego wydawało się połączeniem trudnym do pogodzenia. Badania Briana Portera-Szűcsa wskazują jednak, że katolicy na nowoczesność reagowali w różny sposób. Nie tylko okopywali się na swoich pozycjach, ale także w cieniu toczących się sporów wewnętrznych w Kościele katolickim starali się oswoić zachodzące zmiany i formułowali – jak np. arcybiskup lwowski Józef Bilczewski – katolicką wizję postępu⁹⁵. Postęp jednak, poza rozwojem nauki, wynalazkami i niebywałą poprawą jakości życia „sfer inteligentnych”, przyniósł także upadek dotychczasowego świata wartości, odwrót od chrześcijaństwa i nieludzkie warunki życia klasy pracującej. Reakcją na tę sytuację była encyklika *Rerum novarum* Leona XIII z 1891 r. oraz wypływająca z niej katolicka nauka społeczna, która wskazywała duchowieństwu konieczność pracy ewangelizacyjnej i socjalnej w środowisku robotniczym. Podjęli ją także poznańscy księża, którzy w swojej działalności pośród robotnic oczekiwali wsparcia matek-katoliczek, kobiet nowoczesnych, wykształconych, a przez to – jak sądzono – skutecznych w pracy formacyjnej i wychowawczej.

„Ruch Chrześcijańsko-Społeczny”, promując poglądy Słomińskiej, wskazywał, że duchowieństwo otworzyło się na kwestię kobiecą i było gotowe przewodzić Wielkopolankom w „unowocześnianiu” ich misji patriotycznej realizowanej w rodzinie i społeczeństwie. Za deklaracją poszły działania, tzn. kurs społeczny

94 *Sociale Frauenpflichten*. Alice Salomon. Berlin 1902, Stron 136, Cena 2.20 mrk, „Ruch”, 15 lutego 1907, nr 10, s. 266; *W sprawie wykształcenia społecznego naszych kobiet sfer inteligentnych. Z okazji ukazania się książki Alicji Salomon: Soziale Frauenbildung*, „Ruch”, 1 września 1908, nr 23, s. 645–648.

95 B. Porter-Szűcs, *Wiara i ojczyzna. Katolicyzm, nowoczesność i Polska*, tł. J. Dzierzowski, Warszawa 2022, s. 135–145; M. Janowski, *Małżeństwo z rozsądku: katolicyzm i nowoczesność w dziewiętnastowiecznej Europie*, „Kwartalnik Historyczny”, 122 (2015) nr 4, s. 678–681, DOI: 10.12775/KH.2015.122.4.02.

dla kobiet, zorganizowany przez księży pod koniec 1908 r.⁹⁶, czy powołanie w styczniu 1909 r. Wydziału Naukowo-Społecznego w ramach działającego pod patronatem duchowieństwa Związku Katolickich Stowarzyszeń Kobiet Pracujących, oraz próba nadania, założonemu ostatecznie w lutym 1909 r., Zjednoczeniu Towarzystw Kobiectych Oświatowych na Rzeszę Niemiecką charakteru organizacji katolickiej i patronackiej⁹⁷. Przewodniczenie przez Słomińską obu wyżej wymienionym stowarzyszeniom, tj. koncentrującemu się na samokształceniu Wydziałowi Naukowo-Społecznemu, jak również Zjednoczeniu Towarzystw Kobiectych Oświatowych na Rzeszę Niemiecką, osadza je w kontekście ideowym, który dotąd nie został zauważony w literaturze przedmiotu. Można przyjąć, że organizacje te tworzyły przestrzenie, w których Słomińska starała się przekonać Wielkopolanki do swoich poglądów prezentowanych na łamach „Ruchu Chrześcijańsko-Społecznego”. Treści emancypacyjne, odwołania do solidaryzmu społecznego i narodowego oraz katolicyzmu, zawarte w figurze kobiety nowoczesnej, prowadzą do wniosku, że po około 1906 r., w Poznańskim, wśród kobiet współpracujących z duchowieństwem, zaczęło krystalizować się środowisko działaczek popierających umiarkowany program emancypacyjny, bliiski chrześcijańsko-demokratycznemu profilowi Zjednoczonego Koła Ziemianek założonemu w Królestwie Polskim w 1907 r.⁹⁸ Ta ostrożnie sformułowana teza wymaga dalszych badań, które pozwoliłyby bliżej przyjrzeć się tej grupie, zwłaszcza że działaczki katolickie w Poznańskim identyfikowane są głównie z sodalistkami i członkiniami oddziałów Stowarzyszeń św. Wincentego à Paulo. Konkludując, należy podkreślić, że poglądy Aleksandry Słomińskiej wpisują ją ideowo w katolicki ruch kobiecy, który refleksję nad dokonującymi się zmianami społeczno-gospodarczymi łączył z nauką Kościoła. Wskazują tym samym, że również w Poznańskim przed I wojnę światową można obserwować, podobnie jak na innych ziemiach polskich w tym czasie, dywersyfikację kobiecych dyskursów. Postępowe katolickie dynamizują także obraz ruchu kobiecego

96 *Kursa dla prac socjalnych kobiet*, „Dziennik Poznański”, 18 listopada 1908, nr 266; *Kurs społeczny dla kobiet*, „Kurier Poznański”, 3 grudnia 1908, nr 278; *Pierwszy kurs społeczny dla kobiet*, „Wielkopolanin”, 5 grudnia 1908, nr 280.

97 A. Szudarek, *Polish Clergy's*, s. 218.

98 M. Gawin, *Spór o równouprawnienie*, s. 88–129.

na tym obszarze, który dotąd był ukazywany jako homogeniczny, skupiony na obronie języka polskiego, tradycji narodowych i wiary katolickiej w obliczu nasilającej się od początku XX w. polityki germanizacyjnej oraz sympatyzujący z Narodową Demokracją⁹⁹. Poglądy Słomińskiej rzucają ponadto nowe światło na okoliczności, w jakich na początku 1909 r. w Poznaniu zawiązało się Zjednoczenie Towarzystw Kobietych Oświatowych na Rzeszę Niemiecką.

Streszczenie: Artykuł poświęcony jest Aleksandrze Słomińskiej, poznańskiej działaczce społecznej i oświatowej oraz jej poglądom na temat zadań i roli Wielkopolanek, które prezentowała w swoich artykułach na łamach „Ruchu Chrześcijańsko-Społecznego” w latach 1907–1910. Celem artykułu jest wykazanie, że nieeksponowana dotąd w literaturze przedmiotu Słomińska związana była ze środowiskiem księży społeczników i w swojej publicystyce zawarła wiele treści pozwalających zdefiniować ją jako liderkę katolickiego ruchu kobiecego, kształtującego się w Poznaniu przed I wojną światową. W swoich artykułach ukazujących się w „Ruchu Chrześcijańsko-Społecznym”, piśmie wydawanym przez duchowieństwo w Poznaniu w latach 1902–1910, posłużyła się figurą kobiety nowoczesnej, aby ukazać Wielkopolankom konieczność skorzystania z możliwości kształcenia, jakie dawał kobietom pruski system edukacji, w tym także studiów uniwersyteckich. Celem pogłębionej edukacji miało być lepsze przygotowanie kobiet z klasy średniej, które jako matki miały pracować nad katolicko-narodowym wychowaniem następnego pokolenia narodu polskiego, a jako działaczki społeczne nad patriotyczną formacją najniższych warstw, zgodną z założeniami katolickiej nauki społecznej.

Słowa kluczowe: Aleksandra Słomińska, Poznań na początku XX w., prasa katolicka w Poznaniu, katolicki ruch kobiecy.

Bibliografia

Źródła archiwalne

Archiwum Państwowe w Poznaniu:

sygn. 3702, Prezydium Policji w Poznaniu;

sygn. 15049, Akta Miasta Poznania, Kartoteka ewidencji ludności (1870–1931).

99 G. Wyder, *Wielkopolskie działaczki*, s. 48–72.

Źródła publikowane

- Constantia, *O potrzebie wyższego wykształcenia dla naszych kobiet sfer inteligentnych*, Poznań 1908.
- Jednoodnówka Jubileuszowa Związku Kobiet Pracujących 1906–1931, Poznań 1931.
- Moszczeńska I., *Wspomnienia i listy*, wstęp i oprac. A. Fijałkowski, M. Rzepka, Warszawa 2022.
- Plater-Zyberkówna C., *Jaka jest nasza wada narodowa główna? Praca konkursowa przez aut. „Kilka myśli o pesymizmie”*, Warszawa 1902.
- Początki katolickiego ruchu kobiecego w Polsce, red. H. Sołtanówna, Poznań 1930.
- Słomińska A., *Ks. Piotr Skarga wychowawcą narodu polskiego ur. 1536, um. 1612*, Poznań 1912.
- Stowarzyszenie Personatu Żeńskiego w Handlu i Przemysle w Poznaniu 1903–1913, Poznań 1913.
- Zaleska Z., *Czasopisma kobiece w Polsce (Materiały do historii czasopism) rok 1818–1937*, Warszawa 1938.

Prasa

- A. Ziemiński, *O konieczności pracy społecznej kobiet warstw inteligentnych i środków nabycie potrzebnej wiedzy*, „Ruch”, 1910, nr 5, s. 248–249.
- A. S., *Celem uczczenia czterdziestolecia pracy literackiej Elizy Orzeszkowej*, „Ruch”, 1 lipca 1907, nr 19, s. 520.
- Adamek P., *O potrzebie pracy społeczno-charytatywnej kobiet katolickich ze sfer wyższych i średnich*, „Ruch”, 15 sierpnia 1909, nr 22, s. 613–617.
- Aleksandra S., *W kwestii wykształcenia kobiet*, „Ruch”, 1 lutego 1907, nr 9, s. 219–223; 15 lutego 1907, nr 10, s. 257–259; 1 marca 1907, nr 11, s. 277–280; 15 marca 1907, nr 12, s. 316–319.
- Constantia, *Kilka uwag o potrzebie wyższego wykształcenia dla naszych kobiet sfer inteligentnych*, „Ruch”, 1 listopada 1907, nr 3, s. 57–64; nr 4, s. 90–96; nr 5, s. 126–134.
- Constantia, *Reforma wyższego szkolnictwa dla młodzieży żeńskiej w Prusiech*, „Ruch”, 15 września 1908, nr 24, s. 667–671; 1 października 1908, nr 1.
- Constantia, *Z powodu rozprawy ks. dr. Zimmermanna: „O społecznych zadaniach i potrzebie organizacji nauczycielek”*, „Dziennik Poznański”, 2 kwietnia 1910, nr 75.
- Doniesienia Zarządu, „Zjednoczenie”, 3 maja 1914, nr 5.
- H., *Constantia: O potrzebie wyższego wykształcenia dla naszych kobiet sfer inteligentnych*, Nakładem Ruchu chrześcijańsko-społecznego. Poznań 1908. Drukarnia św. Wojciecha. Cena 50 fen, „Kurier Poznański”, 16 stycznia 1908, nr 12.
- Helena Stabrowska kandydatka na posła do Sejmu, „Gazeta Nadnotecka”, 25 października 1938, nr 247.
- Kurs społeczny dla kobiet, „Kurier Poznański”, 3 grudnia 1908, nr 278.
- Kursa dla prac socjalnych kobiet, „Dziennik Poznański”, 18 listopada 1908, nr 266.

- Moszczeńska I., *Życie umysłowe w Poznańskim*, „Życie. Tygodnik Ilustrowany Literacko-Artystyczny i Naukowo-Społeczny”, R. I, 11 grudnia 1897, nr 12, s. 9–10.
- Mowa pła ks. Styczynskiego, „Kurier Poznański”, 11 maja 1909, nr 106.
- Oksza J., *Sprawozdania ze społecznej działalności kobiet w Warszawie*, „Ruch”, 1 grudnia 1907, nr 5, s. 123–124.
- Oksza J., *Z działalności społecznej stowarzyszeń kobiecych w Królestwie*, „Ruch”, 15 listopada 1908, nr 4, s. 85–88.
- Oksza J., *Zjazd kobiet polskich w Warszawie z okazji jubileuszu Orzeszkowej*, „Ruch”, 15 lipca 1907, nr 20, s. 529–533.
- Pamięci ks. Piotra Skargi, „Postęp”, 27 września 1912, nr 221.
- Pierwszy kurs społeczny dla kobiet, „Wielkopolanin”, 5 grudnia 1908, nr 280.
- Proczkówna K., *Katolickie związki kobiet. Ich istota i zadania*, „Ruch”, 15 lutego 1908, nr 10, s. 261–265; nr 11, s. 295–299.
- Protokół I Zjazdu Kobiet Polskich w Krakowie, który odbył się w dn. 20, 21, 22, 23 października 1905 r. „Nowe Słowo”, 5 (1905) nr 20.
- R., *Wydział społeczno-naukowy*, „Głos Wielkopolek”, 24 stycznia 1909, nr 4.
- Słomińska A., *Czy praca kobiet równa się, co do swojej wartości pracy mężczyzn?* „Ruch”, kwiecień 1910, nr 7, s. 407–411; maj 1910, nr 8, s. 460–465.
- Sociale Frauenpflichten*. Alice Salomon. Berlin 1902, Stron 136, Cena 2.20 mrk, „Ruch”, 15 lutego 1907, nr 10, s. 266.
- Sprawozdanie z V Zjazdu delegowanych Zjednoczenia Tow. Kobietych oświat. na Rzeszę Niemiecką*, „Zjednoczenie”, 3 maja 1914, nr 5.
- Sprawozdanie z VI Zjazdu Delegowanych Zjednoczenia Tow. Kobietych Oświatowych na rzeszę niemiecką*, „Zjednoczenie”, 24 października 1914, nr 9–10.
- W sprawie wykształcenia społecznego naszych kobiet sfer inteligentnych. Z okazji ukazania się książki Alicji Salomon: Soziale Frauenbildung*, „Ruch”, 1 września 1908, nr 23, s. 645–648.

Opracowania

- Barańska A., *Nowoczesny naród, nowoczesna religijność – przypadek Polski (część 2)*, w: *Wielka zmiana. Historia wobec wyznań...* Pamiętnik XX Powszechny Zjazdu Historyków Polskich w Lublinie 18–20 września 2019 roku, t. 2: *Od starożytności po wiek XIX*, red. J. Pomorski, M. Mazur, Warszawa–Lublin 2021, s. 389–420.
- Baszko A., *Organizowanie się kobiet polskich w Poznańskim na przełomie XIX i XX wieku*, w: *Działaczki społeczne, feministki, obywatelki... Samoorganizowanie się kobiet na ziemiach polskich do 1918 roku (na tle porównawczym)*, red. A. Janiak-Jasińska, K. Sierakowska, A. Szwarz, Warszawa 2008, s. 287–305.
- Bednarz-Grzybek R., Krasińska I., *Popularyzacja czytelnictwa na łamach poznańskiego periodyku „Ruch Chrześcijańsko-Społeczny” (1902–1910)*, „Lubelski Rocznik Pedagogiczny”, 37 (2018) nr 4, s. 203–215, DOI: 10.17951/lrp.2018.37.4.203-215.

- Blobaum R., „Kwestia kobieca” w Królestwie Polskim (1900–1914), w: *Działaczki społeczne, feministki, obywatelki... Samoorganizowanie się kobiet na ziemiach polskich do 1918 roku (na tle porównawczym)*, red. A. Janiak-Jasińska, K. Sierakowska, A. Szwarc, Warszawa 2008, s. 35–56.
- Bołdyrew A., Bednarz-Grzybek R., *Prasa katolicka w Królestwie Polskim w latach 1905–1914 wobec idei nowoczesnej oświaty i obywatelstwa*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 118 (2022) s. 19–44, DOI: 10.31743/abmk.13095.
- Breuer G., *Frauenbewegung im Katholizismus. Der Katholische Frauenbund 1903–1918*, Frankfurt–New York 1998.
- Cabaj J., *Ponadzaborowy charakter krakowskich obchodów trzechsetlecia śmierci Piotra Skargi*, „Acta Universitatis Lodziensis, Folia Litteraria Polonica”, 21(2013) s. 345–360.
- Chamot M., *Polska myśl chrześcijańsko-społeczna w zaborze pruskim w latach 1890–1918*, Toruń 1991.
- Chwalba A., *Spór o wartości: sympatyczki ruchu emancypacyjnego wobec religii i Kościoła katolickiego*, w: *Kobieta i kultura. Kobiety wśród twórców kultury intelektualnej i artystycznej w dobie rozbiorów i w niepodległym państwie polskim*, t. 4, red. A. Żarnowska, A. Szwarc, Warszawa 1996, s. 267–284.
- Chyra-Rolicz Z., *Kościół katolicki a ruch kobiecy przed 1939 r.*, w: *Społeczno-kulturalna działalność Kościoła katolickiego w Polsce XIX i XX wieku*, red. R. Renz, M. Meducka, Kielce 1994, s. 149–160.
- Cova A., *French Feminism and Maternity: Theories and Policies 1890–1918*, w: *Maternity and Gender Policies. Women and the Rise of the European Welfare States, 1880s–1950s*, red. G. Bock, P. Thane, London 1991, s. 119–137.
- Czachowska K., *Generałowa Jadwiga Zamoyska (1831–1923). Życie i dzieło*, Poznań 2023.
- Czekańska M., *Słomińska Aleksandra Karola*, w: *Wielkopolski Słownik Biograficzny*, red. A. Gąsiorowski, J. Topolski, Warszawa–Poznań 1983, s. 676–677.
- Dufurat J., *Dyskusje wokół „nowego typu kobiety-obywatelki” w Drugiej Rzeczypospolitej*, w: *Metamorfozy Społeczne. T. 7: Procesy socjalizacji w Drugiej Rzeczypospolitej 1914–1939*, red. A. Landau-Czajka, K. Sierakowska, Warszawa 2013, s. 105–121.
- Foucault M., *Czym jest Oświecenie*, w: M. Foucault, *Filozofia, historia, polityka, Wybór pism*, tł. D. Leszczyński, L. Rasiński, Warszawa 2000.
- Galasiński D., *Kontekstualizm w badaniach nad komunikowaniem*, „Zeszyty Prasoznawcze”, 30 (1980) nr 2 (120), s. 41–48.
- Gawin M., *Spór o równouprawnienie kobiet (1864–1919)*, Warszawa 2015.
- Gruziel D., *At the Crossroads of New Catholicism and the “Woman Question”: Polish Roman Catholic Laymen’s Social Activism on Behalf of Women in the Three Zones of Partitioned Poland, 1878–1918*, Diss. Budapest 2012 [nieopublikowana] <https://www.etd.ceu.edu › gphgrd01>, dostęp: 10.03.2024.
- Gumiła T., *Działalność oświatowo-wychowawcza Cecylii Plater-Zyberkówny (1853–1920)*, „Studia Pedagogiczne. Problemy Społeczne, Edukacyjne i Artystyczne”, 11 (1996) s. 167–174.

- Jadwiga Zamoyska i jej światy. *Abecedariusz*, red. E. Kraskowska, Poznań 2024.
- Janowski M., *Małżeństwo z rozsądku: katolicyzm i nowoczesność w dziewiętnastowiecznej Europie*, „Kwartalnik Historyczny”, 122 (2015) nr 4, s. 657–699, DOI: 10.12775/KH.2015.122.4.02.
- Jaworski R., *Polish Women and the Nationality Conflict in the Province of Posen at the Turn of the Century*, w: *Women in Polish Society*, red. R. Jaworski, B. Pietrow-Ennker, New York 1992, s. 53–70.
- Kaczmarek Z., *Słomińska Aleksandra Karola*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. 38, red. nac. H. Markiewicz, Warszawa-Kraków 1997–1998, s. 645–646.
- Kałwa D., *Model kobiety aktywnej na tle sporów światopoglądowych. Ruch feministyczny w dwudziestoleciu międzywojennym*, w: *Równe prawa i nierówne szanse. Kobiety w Polsce międzywojennej*, red. A. Żarnowska, A. Szwarc, Warszawa 2000, s. 135–154.
- Kizwalter T., *Modernizacja z polskiej perspektywy: wiek XIX*, w: *Drogi do nowoczesności. Idea modernizacji w polskiej myśli politycznej*, red. J. Kloczkowski, M. Szudrzyński, Kraków 2006, s. 45–54.
- Kostrzewska E. M., *Ziemianki Królestwa Polskiego i polityka (przełom XIX i XX wieku) konteksty, uwikłania, wybory*, „Studia z Historii Społeczno-Gospodarczej”, 15 (2015) s. 39–54.
- Kostrzewska E., *Ruch organizacyjny ziemianek w Królestwie Polskim na początku XX wieku*, Łódź 2007.
- Kowalczyk M., *Prawda jako narzędzie transgresji. Parecja a postawa nowoczesności w filozofii Michela Foucaulta*, „Hybris”, 44 (2019) s. 66–85.
- Kowalczyk R., *Metodologiczne podstawy badania zawartości prasy lokalnej*, „Przegląd Politologiczny”, 17 (2012) nr 1, s. 161–180.
- Krasińska I., *Sytuacja żeńskiej służby domowej w świetle poznańskiego czasopisma „Ruch Chrześcijańsko-Społeczny (1902–1910)”*, „Studia Gdańskie”, 40 (2017) s. 123–135.
- Kurczewska J., *Wczesny radykalny nacjonalizm polski i sprawy kobiet*, w: *Formuły patriotyzmu w Europie Wschodniej i Środkowej od nowożytności do współczesności*, red. A. Nowak, A. A. Zięba, Kraków 2009, s. 219–228.
- Maj E., *Obraz społecznych ruchów kobiet na łamach prasy dla katoliczek w Polsce międzywojennej*, „Czasopismo Naukowe Instytutu Studiów Kobietych”, 2 (2021) s. 27–72, DOI: 10.15290/cnisk.2021.02.11.03.
- Michalczyk S., *Uwagi o analizie zawartości mediów*, „Rocznik Prasoznawczy”, 3 (2009) s. 95–109.
- Molik W., *Udział kobiet w polskim ruchu narodowym w Poznańskim na przełomie XIX i XX wieku (lata 1894–1914)*, w: *Udział kobiet w polskim ruchu narodowym na Górnym Śląsku i Śląsku Cieszyńskim w XIX i XX wieku*, red. H. Karczyńska, Opole 1996, s. 44–59.
- Morawska-Tołek J., *Between Sacrifice and Duty. The Changing Image of the Polish Mother-Patriot and Evolution of Women's National Agenda in the Province of Posen*

- at the Turn of the Twentieth Century, „Womens's History Review”, 33 (2024) nr 4, s. 574–591, DOI: 10.1080/09612025.2023.2249695.
- Mulieres fortis. Studia o Jadwidze Zamoyskiej i kobietach w historii Kościoła, red. P. Pia-secki, Poznań 2023.
- Nowak J., Cecylia Działyńska (1836–1899) – konserwatywna emancypantka, „Pamiętnik Biblioteki Kórnickiej”, 33 (2016) s. 115–141.
- Paczoska E., *Prawdziwy koniec XIX wieku*, Warszawa 2010.
- Piech S. ks., *Katedra chrześcijańskiej nauki społecznej na Uniwersytecie Jagiellońskim*, „Folie Historica Cracoviensia”, 1 (1989) s. 57–82.
- Portes-Szűcs B., *Wiara i ojczyzna. Katolicyzm, nowoczesność i Polska*, Warszawa 2022.
- Sachße Ch., *Sozialarbeit als Frauenberuf. Die bürgerliche Frauenbewegung und das Kon-zept der „geistlichen Mütterlichkeit“*, w: *Mütterlichkeit als Beruf. Sozialarbeit, Sozial-reform und Frauenbewegung 1871–1929*, Opladen 1994, s. 98–136.
- Sadlik M., „Największym pariasem rodu ludzkiego jest kobieta chrześcijanka” (?) Kościół i religia w dyskursie emancypacyjnym, „Przegląd Humanistyczny”, 67 (2023) nr 2, s. 11–22, DOI: 10.31338/2657-599X.ph.2023-2.1
- Sikorska-Kulesza J., *Trójjaborowe zjazdy kobiet na ziemiach polskich na przełomie XIX i XX wieku*, w: *Działaczki społeczne, feministki, obywatelki... Samoorganizowanie się kobiet na ziemiach polskich do 1918 roku (na tle porównawczym)*, red. A. Janiak-Jasiń-ska, K. Sierakowska, A. Szwarc, Warszawa 2008, s. 81–95.
- Stegmann N., „Je mehr Bildung, desto polnischer»: Die Nationalisierung polnischer Frauen in der Provinz Posen (1870–1914)”, w: *Frauen und Nation*, red. U. Grau, Tübin-gen 1996, s. 165–177.
- Stoehr I., *Housework and Motherhood. Debates and Policies in the Women's Move-ment in Imperial Germany and the Weimar Republic*, w: *Maternity and Gender Poli-cies. Women and the Rise of the European Welfare States, 1880s–1950s*, red. G. Bock, P. Thane, London 1991, s. 213–232.
- Strzeszewski Cz., Banaszak M. ks., *Chrześcijańska myśl i działalność społeczna w zabo-rze pruskim w latach 1865–1918*, w: *Historia katolicyzmu społecznego w Polsce 1832–1939*, Warszawa 1981, s. 65–134.
- Szareyko H., Dwutygodnik „Ruch Chrześcijańsko-Społeczny” (Poznań 1902–1910), cz. 1, „Rocznik Naukowo-Dydaktyczny WSP w Krakowie”, 194 (1998) s. 127–142.
- Szlaki kobiet. Przewodniczka po Polsce emancypantek, Kraków 2015.
- Szudarek A., *Kwestia narodowa i kwestia kobieca. Zadania Wielkopolanek w obliczu zaostrenia polityki germanizacyjnej w 1908 r. w opinii warszawskich czasopism dla kobiet*, w: *Polityka i polityce w prasie XX i XXI wieku. Polityka w prasie kobiecej*, red. M. Dajnowicz, A. Miodowski, Białystok 2019, s. 15–31.
- Szudarek A., *Polish Clergy's Attitude towards the German Model of Women's Social Work in Poland under Prussian Rule in the Early 20th Century As Presented in the*

- Poznań Press, „Historia Slavorum Occidentis”, 14 (2024) nr 3, s. 199–227, DOI: 10.15804/hso240307.
- Taisner R., *Katolickie Towarzystwo Robotników Polskich w Poznaniu „przy Farze” w latach 1893–1904 pod patronatem ks. Antoniego Stychla*, „Ecclesia. Studia z Dziejów Wielkopolski”, 5 (2010) s. 99–136.
- Trzeciakowski L., *Model księdza-społecznika. Duchowieństwo archidiecezji gnieźnieńskiej i poznańskiej w dobie zaboru*, „Życie i Myśl”, 46 (1999) nr 3 (443), s. 29–50.
- Urbański J., *Wiecowiczki. Zofia Tułodziecka i początki radykalnego zawodowego ruchu kobiecego w Wielkopolsce*, Poznań 2018.
- Wesołowska J., *Zakładniczki. Zgoda i opór wobec wzorców i norm Szkoły Domowej Pracy Kobiet Jadwigi Zamoyskiej (1882–1914)*, Poznań 2023.
- Wyder G., *Wielkopolskie „emancypantki” w świetle aktualnych badań historyczno-socjologicznych*, „Studia Zachodnie”, 8 (2005) s. 184–192.
- Wyder G., *Wielkopolskie działaczki w ruchu narodowo-demokratycznym na terenie Poznańskiego na przełomie XIX i XX wieku. Szkic do działalności politycznej kobiet*, „Czasopismo Naukowe Instytutu Studiów Kobięcych”, (2017) nr 1 (2), s. 48–72.
- Wyder G., *Wyklęta anarchistka – rzecz o socjalistce Jadwidze Gulińskiej w Poznaniu w początkach XX wieku*, „Studia Zachodnie”, 14 (2012) s. 57–74.